

ПУБЛІКАЦІЇ

Віталій Козюба

Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д. В. Мілеєва)

У 1908–1914 рр. Д. В. Мілеєв за дорученням Імператорської археологічної комісії провадив широкомасштабні дослідження садиби Десятинної церкви. Роботи здійснювались на високому професійному рівні, з ретельною графічною та фотофіксацією. Повідомлення про розкопки друкувались у виданнях Археологічної комісії (ИАК 1909, 1910, 1912, 1913 рр.; ОАК за 1908, 1912–1915 рр.) та у широкій пресі. Передчасна смерть Д. В. Мілеєва влітку 1914 р. та початок Першої світової війни зупинили дослідження Десятинної церкви й не дали змоги здійснити повномасштабну публікацію результатів розкопок, а події революції та громадянської війни розпорошили польову документацію (щоденники, креслення, фото) та самі матеріали розкопок по різних установах Києва та Петербурга.

У 1938–1939 рр. М. К. Каргер розкопав ту частину Десятинної церкви, яка була недоступна Д. В. Мілеєву. Під час підготовки своєї фундаментальної праці «Древний Киев» він здійснив пошуки матеріалів розкопок 1908–1914 рр., але знайшов лише окремі креслення, негативи та речові комплекси¹. В підготовку праці великий внесок зробила співробітниця (у 1938–1941 рр.) ІА АНУ Г. Ф. Корзухіна, яка збирала різноманітний матеріал і, зокрема, свідчення про попередні розкопки. В 2003 р. було виявлено креслення, підготовлене нею для М. К. Каргера, на якому нанесена частина траншеї 1908 р. та сітка квадратів розкопок 1909 р. Д. В. Мілеєва². Конкретні ділянки інших робіт 1908–1914 рр. залишились для М. К. Каргера невідомими, а опрацьовані ним матеріали розкопок Д. В. Мілеєва більше ніким не доповнювались.

Як з'ясувалось пізніше, 8 щоденників розкопок Д. В. Мілеєва ще з 1934 р. зберігалися у Відділі рукописів Всенародної бібліотеки України (тепер Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського) в особистому фондї К. В. Шероцького. Кілька дослідників життєдіяльності К. В. Шероцького знали про це, але до широкого наукового загалу ця інформація дійшла тільки в 1995 р. завдяки пошукам співробітниці Національного музею історії України В. В. Павлової. Щоденникам

1 Каргер М. К. *Древний Киев*. М.; Л., 1961. Т. 2. С. 20.

2 Михайлов К. А., Ёлшин Д. Д. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева. *Археологические Вести*. СПб., 2004. № 11. С. 229, рис. 2.

Д. В. Мілеєва була присвячена стаття Н. О. Грибанової, в якій вона подала інформацію про автора розкопок, структуру і характер малюнків тощо³.

Самі матеріали з щоденників Д. В. Мілеєва досі майже не використовувались. Лише Ф. О. Андрощук опублікував частину плану зрубу поховання 109 під південною апсидою Десятинної церкви⁴. Нами були опрацьовані усі щоденники Мілеєва і вже частково опубліковані ті свідчення з них, що стосуються укріпленя Старокиївського городища⁵.

8 щоденників Д. В. Мілеєва (ІР НБУ ім. В. Вернадського, ф. 152, № 163) мають різний обсяг — від 16 арк. щоденника VIII до 258 арк. щоденника III. У щоденниках заповнені не усі сторінки, й інколи пропуски сягають кількох десятків аркушів. Щоденники не мають автентичних дат внесення інформації, а проставлені на їх обкладинках роки з'явилися пізніше і частково не відповідають хронології змісту. Зокрема, в щоденнику IV (1910 р.) є прямі вказівки на роботи 1911 р. (4, л. 6 об.-7, 13, 14)⁶, а в щоденнику VII, що містить результати робіт 1911 р., є план палацу, дослідженого в 1914 р. у Десятинному пров. (7, л. 1). Таким чином, щоденники відносяться до: I, II — 1908 р., III — 1909 р., IV — 1910–1911 рр., V — 1911 р., VI — 1914 р., VII — 1911 та 1914 рр., VIII — 1910 р. Дослідження 1912–1913 рр. в щоденниках відсутні. Оскільки є певна невизначеність термінів проведення тих чи інших робіт, в майбутньому можливе корегування цих дат.

Щоденники практично не містять польової текстової інформації. На їх сторінках представлені окомірні немасштабні плани, перетини та стратиграфії, на яких проставлені розміри, відстані та глибини. В стратиграфіях не використовувались умовні позначки, а шари та прошарки підписані здебільшого скороченими словами. Креслення нанесені тонким твердим олівцем і іноді лінії і контури ледь помітні. Для планів вказується № квадрату, для стратиграфій — орієнтація стінок. Складність опрацювання графічних матеріалів щоденників полягає в їх фрагментарності. Оскільки плани і стратиграфії фіксувались в процесі робіт, один і той же стратиграфічний розріз може складатись з кількох частин, фіксуючи різну глибину. Ці частини розташовані не тільки на різних аркушах, але часто навіть в різних щоденниках. З цим же пов'язаний і той факт, що проміри одних і тих же відстаней (наприклад, частин плану Десятинної церкви) іноді не збігаються на різних обмірних планах. Існує також питання розбіжностей свідчень щоденників та публікацій авторів розкопок 1908–1914 рр.

Наявна в щоденниках Д. В. Мілеєва графічна інформація має велику наукову вагу і значний обсяг. Проаналізовані нами матеріали об'єднані в декілька спільних тематичних груп.

3 Грибанова Н. «Втрачене» джерело про археологічні дослідження 1908–1914 рр. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. К., 1996. С. 24–28.

4 Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви (хронологічний аналіз поховальних комплексів). *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. С. 44.

5 Козюба В. К. Городище на Старокиївській горі. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* К., 2004. С. 139–152.

6 Тут і далі перша цифра позначає номер щоденника, друга — номер аркуша.

Місця розкопів, їх площа та нумерація

Археологічні дослідження провадились протягом кількох сезонів — з 1908 по 1912 та в 1914 рр. Крім робіт 1912 р., усі інші розкопки в тому чи іншому обсязі відображені в польових щоденниках Д. В. Мілеєва. Зазначимо, що ці розкопки здійснювались біля діючої церкви, і тому розкопки закладалися з урахуванням безпеки для існуючої споруди та забезпечення доступу прихожан до храму (рис. 1)⁷.

Сітка квадратів (самі дослідники називали їх «ямами») була зорієнтована на Десятинну церкву XIX ст. Оскільки як нова, так і давньоруська церкви були орієнтовані на північний схід, визначені в щоденниках сторони квадратів (схід, південь і т. д.) зміщені відносно дійсних географічних напрямків (північний схід, південний схід і т. д.), і це треба враховувати при опрацюванні матеріалів щоденників.

Самі квадрати не мали сталих розмірів і часто відрізнялись навіть від сусідніх, розташованих в тій же траншеї чи лінії розкопу. Між квадратами завжди залишали бровки, ширина яких коливалась від 0,35 до 0,5–0,6 м, а іноді і до 1 м. Бровки у більшості випадків не розбирались, і на це треба звернути особливу увагу — при майбутніх дослідженнях ці вцілілі ділянки культурного шару можуть дати цінну інформацію щодо стратиграфії цієї частини Старокиївської гори, а також містити поховання, монети та інші артефакти до скарбів включно.

Оскільки щоденники майже не містять текстової інформації, ми не маємо повного уявлення про методику та результати польових досліджень. Разом з тим плани та стратиграфії дозволяють зробити певні спостереження. Щоденники свідчать, що археологічні роботи добре фіксувалися. На відміну від робіт В. В. Хвойки, який в цей же час провадив розкопки на сусідній садибі Петровського, дослідження Д. В. Мілеєва супроводжувалися постійною фіксацією — складанням планів квадратів на різних глибинах, поданням стратиграфій бортів квадратів. Разом з тим, ймовірно, не вибиралися окремо заповнення об'єктів, що оточували Десятинну церкву.

У 1908 р. роботи були зосереджені біля східного та північного фасадів нової церкви. Перша траншея була закладена вздовж східного фасаду, на відстані 3,4 м від нього. Ширина траншеї становила 2,4 м, її довжина — близько 57 м. Де були розташовані кв. 1–4, невідомо (можливо, вздовж південного фасаду церкви біля її південно-східного рогу). Кв. 5 та 9 розміщувались поруч, прилягаючи до східного фасаду південно-східного рогу. Східніше розпочиналась сама траншея — з кв. 6 по кв. 20 (без кв. 9). Квадрати траншеї мали різну довжину: від 1,5 м (кв. 6) до 7,0 м (кв. 18, 19) (рис. 2). Схема цієї траншеї з нанесеними квадратами подана на кількох сторінках щоденника (1, л. 67 об.–68, 68 об.–69, 69 об.–70). Загальна площа, досліджена траншеєю, склала понад 150 м².

7 Щиро дякуємо колезі Сергію Павленку за допомогу в підготовці ілюстрацій до статті.

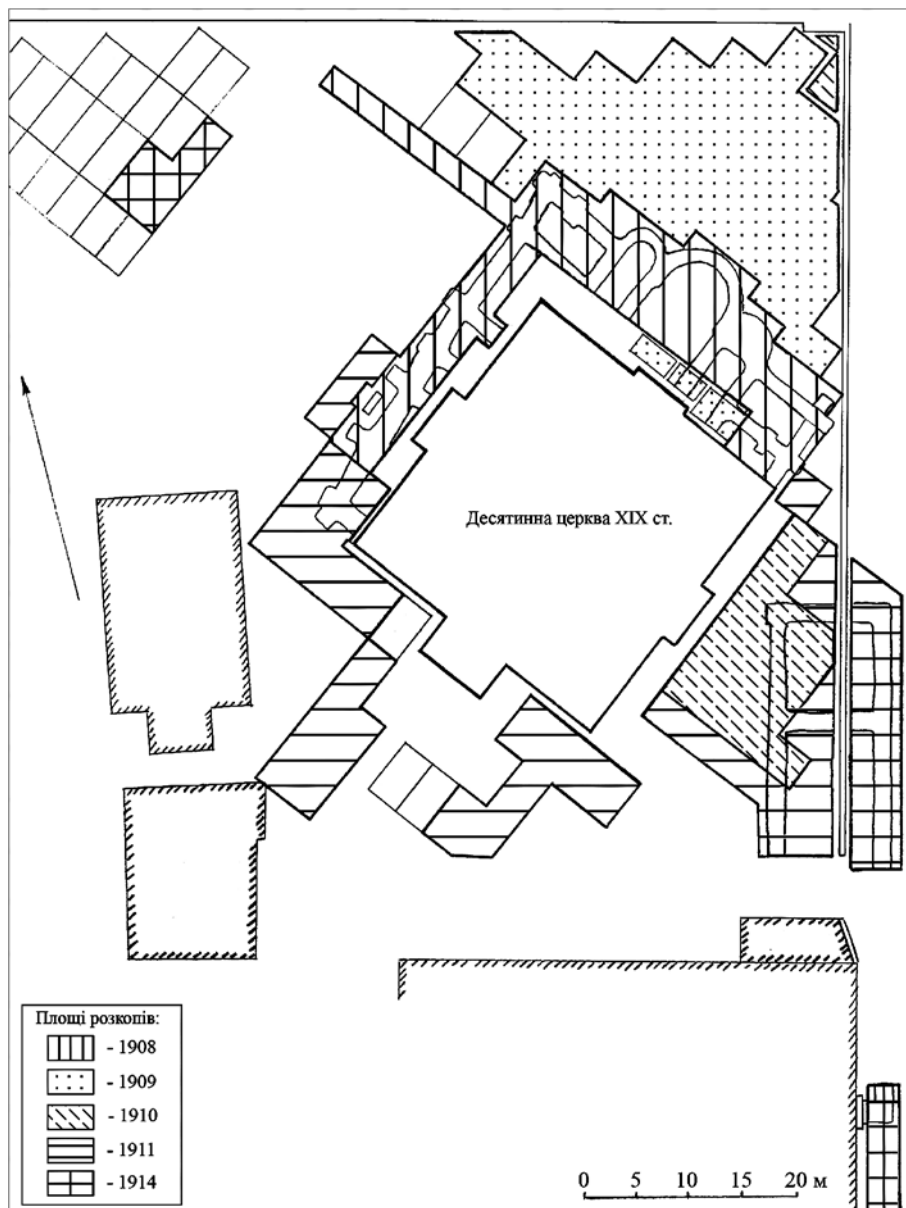

Рис. 1. Схема досліджень садиби Десятинної церкви Д. В. Мілєвим у 1908–1914 рр.

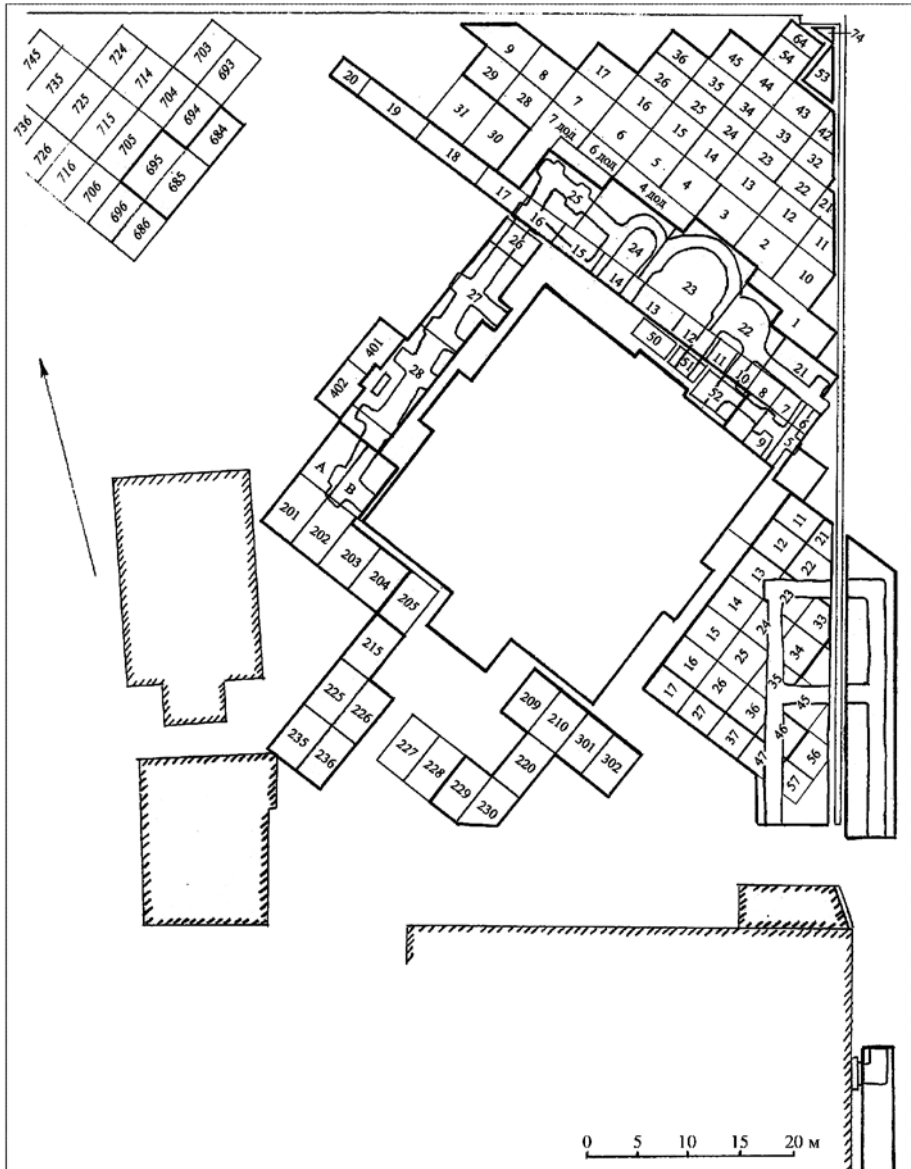

Рис. 2. Нумерація квадратів розкопок Д. В. Мілсва

Результати, отримані за допомогою цієї траншеї, дали надзвичайно цікавий матеріал: знайдено залишки фундаментів та фундаментних ровів давньої Десятинної церкви, виявлено перші найдавніші поховання; зафіксовано частину зрубу, що розташовувався під південною апсидою; відкрито і зафіксовано рів давнього городища з дерев'яними конструкціями. Саме східний та західний борти цієї траншеї відображені на стратиграфічних розрізах, опублікованих М. К. Каргером⁸.

Наступним етапом робіт стало розкриття всієї східної частини церкви X ст. Квадрати 21–25 закладено на схід від траншеї. Кв. 21 (5,85 × 4,0 м) розкрив східний фасад південної галереї церкви; кв. 22 (7,85 × 4,0 м) — південну апсиду; кв. 23 — центральну апсиду; кв. 24 (5,4 × 3,8 м) — північну апсиду; кв. 25 (5,5 × 4,3 м) — східний фасад північної галереї. Загальна площа цих квадратів склала 160 м².

В тому ж 1908 р. досліджено північний фасад давньої церкви. Квадрати 26–29 простяглися смугою над фундаментною стрічкою північної галереї, в 2,5 м від фасаду нового храму (2, л. 66 об.–67). Ширина квадратів, не враховуючи прирізок, становила 4 м⁹. Кв. 26, що знаходився на південь від траншеї, розпочинався від другої зі сходу пілястри північного фасаду і закінчувався навпроти північно-східного кута нової церкви і мав довжину близько 4 м. Кв. 27, 28 мали довжину по 10 м, а кв. 29 — всього близько 2 м. Загальна розкрита площа цієї ділянки дорівнювала близько 110 м².

Усього в 1908 р., за щоденниками Д. В. Мілєєва, було досліджено 29 квадратів загальною площею близько 420 м².

У 1909 р. досліджувався північно-східний кут садиби Десятинної церкви, на схід від апсид останньої. Площа, охоплена розкопками, становила майже 450 м². Є кілька загальних планів цієї ділянки, з прив'язками реперів та пронумерованою сіткою квадратів (3, л. 104 об.–105, 211 об.–212, 212 об.–213). Частково вона опублікована М. К. Каргером¹⁰.

Головна реперна вісь проходила паралельно до фасаду нової церкви в 14,35 м на схід від нього. На схід за реперною лінією нумерація квадратів була стандартною — вона збільшувалась в межах десятка з півдня на північ і через десяток — із заходу на схід.

Розмір квадратів був різним. Так, ширина кв. 4 дод. була 1,45 м, а кв. 28, 29 — 3,2 м. В першій смузі кв. 10 мав розмір 4,25 × 4,0 (північна стінка) — 4,45 м (південна), кв. 2 — 4,25 (західна) — 3,8 (східна) × 4,1 (північна) — 3,55 м (південна). Крім найвужчого кв. 3 (його ширина складала 3,1 м західна та 3,4 м східна стінки), усі інші мали ширину 3,8–4 м, а довжину 3,5–3,75 м. Ці коливання, ймовірно, пов'язані з різною товщиною бровок, що оточували квадрати.

⁸ Каргер М. К. *Древний Киев*. М.; Л., 1958. Т. 1. С. 101, рис. 8.

⁹ Производство археологических раскопок. Раскопки в г. Киеве. *ОАК* за 1908 г. СПб., 1912. С. 158. рис. 224.

¹⁰ Каргер М. К. *Древний Киев*. Т. 1. Рис. 24.

Друга лінія квадратів (з 11 по 17) мала приблизно таку ж ширину, що і сусідні з заходу, але їх ширина була помітно вужчою — від 2,6 до 3 м. Третя лінія (кв. 21–26) була ще вужчою — 2,4–2,6 м, а наступні дві мали стандартну ширину 3,0 м (рис. 2). Зазначимо, що судячи з щоденників, кв. 30 та 31 не розкопувались.

Також у 1909 р. була частково розкопана площа, що залишилась між початковою траншеєю 1908 р. та східним фасадом нової церкви. Кв. 50 (4 × 1,7 м) розташовувався навпроти північно-східного рогу виступу східного фасаду. У нього потрапила північна фундаментна стрічка центрального нефу. Кв. 51 мав ширину також 1,7 м, а його довжина збігалася з довжиною згадуваного виступу східного фасаду. У кв. 51 досліджено південну стрічку фундаменту центрального нефу. В кв. 52 (його ширина — 3 м), потрапила південна фундаментна стрічка південного нефу (3, л. 227 об.–228).

Таким чином, за 1908–1909 рр. було майже завершено (крім невеликої ділянки північно-західного кута) дослідження плану незабудованої частини Десятинної церкви. Всередині неї нерозкопаними залишились 2 ділянки — смуга вздовж північного фасаду нової церкви (22 × 2,5 м) та ділянка біля її північно-східного рогу (8 × 3 м), площа яких становить майже 80 м².

У 1910 р. розкопки провадились в трикутнику між південним фасадом церкви та огорожею її садиби. Квадрати розташовувались паралельно до фасаду церкви (4, л. 4 об.–5, 5 об.–6, 6 об.–7). Північна лінія проходила у 3,2 м від нього. Крайній, північно-західний, кв. 16 знаходився в 7,5 м на схід від південно-східного кута нової церкви. Всього в найближчій до церкви лінії було 6 квадратів (№№ 11–16). Їх довжина становила 3,7 м, ширина (захід — схід) — 2,5 м. Між квадратами та їх лініями залишались бровки шириною 0,5 м. В другій лінії було 4 квадрати (№№ 23–26), в третій — 4 (№№ 33–36), в четвертій — 1 (№ 46). Розмір квадратів в цих лініях становив 3,5 × 2,5 м. Також кілька квадратів було закладено за межами садиби Десятинної церкви, на схід (географічний) від розкопу 1910 р. (4, л. 100 об.).

Загальна площа ділянки становила близько 150 м². На ній знайдено західну частину південного палацу.

У 1910 р. в північно-східному куті садиби Десятинної церкви після знесення сараю розкрито ще два квадрати. Їх вписано в систему нумерації квадратів, що використовувалась в 1909 р. Кв. 53, трикутної форми (ширина основи — 5,3 м висота — 3,6 м) з півдня межував з огорожею садиби і відділявся від неї бровкою товщиною 0,6 м. З заходу він межував з кв. 43, з півночі — з кв. 54 та 64. В самісінькому куті був розташований трикутний кв. 74 (довжина сторін — 2,8 і 1,5 м), що межував з кв. 64 (8, с. 11).

У 1911 р. продовжено дослідження південного палацу. Квадрати прирізано до розкопу 1910 р., а також розбито з зовнішнього (східного) боку огорожі садиби Десятинної церкви. При цьому квадрати частково потрапили і на тротуар вул. Володимирської. Усі квадрати мали ширину 2,5 м (захід — схід), а довжину — 4 м, але багато з них не мали повну довжину, оскільки підходили до згада-

ної огорожі (5, л. 1, 1 об., 3). Площу цих робіт можна визначити приблизно — близько 200 м².

Основні роботи 1911 р. проводились на захід від Десятинної церкви. Конфігурація квадратів на цій ділянці була складною, оскільки тут знаходився головний вхід до діючої церкви. Як і на інших ділянках, квадрати орієнтовані за церквою, але мали стандартний розмір 5 × 3 м (довша сторона — захід — схід). Між собою квадрати були відокремлені бровками товщиною 0,5 м.

Всього на захід від церкви закладено 17 квадратів. Вздовж західного фасаду, прилягаючи до нього — 7 квадратів, з яких один (№ 205), здається, не розкопувався. Від кв. 205 на захід закладено ще три квадрати (№№ 215, 225 та 235). Відповідно від кв. 210 на захід розташовувались кв. 220 та 230 (останній — зі зрізаним південно-західним кутом; його північний борт був повним — 5 м, а південний — тільки 3 м). Між кв. 225 та 230 розташовувалась лінія з квадратів 226–229, з яких кв. 227–228 не розкопувались. Поруч розташовувався кв. 236 (відповідно на південь від кв. 235 та на захід від кв. 226) (7, л. 1а об., 2 об.).

Зазначимо, що саме на ці квадрати потрапив один з розкопів М. Каргера 1948 р.¹¹ На плані, опублікованому ним, добре видно контури кв. 215, 225 та 235 (з північного сходу на південний захід) та прилягаючих до них з півдня кв. 226 та 236¹².

Трохи пізніше до існуючих квадратів додано ще кв. 301 (прилягав до кв. 210) та 302 (за одним з планів, прилягав до кв. 220, за іншим — до кв. 301 з півдня). Паралельно з роботами перед західним фасадом кілька квадратів було розкопано і перед північним фасадом існуючої церкви. Зокрема, для дослідження північно-західного кута давньої церкви було закладено розкопи А та В (останній примикав до фасаду нової церкви), які мали розмір 6 × 3 м кожний (7, л. 1а). Майже напроти північного portalу церкви було розташовано кв. 401, 402 (схід — захід) та 411, 422 розміром 4,5 × 3 м кожний, але останні два не розкопувались. В цих квадратах було знайдено зовнішній край рову давнього городища (7, л. 3 об.).

Невелика ділянка на південь від південно-східного рогу нової церкви, що знаходилась між квадратами, дослідженими в 1908 та 1910 р., була розкопана в 1911 р. Тут знайдено 2 об'єкти та багате поховання Х ст. (7, л. 112).

Загальна площа квадратів, досліджених у 1911 р., склала 520 м².

У 1912 р. розкопано ділянку укріплень давнього городища, що розташовувалась між траншеєю 1908 р. та кв. 401 (1911 р.). На жаль, крім нещодавно опублікованого фото¹³ та коротких повідомлень про хід цих робіт¹⁴, ми не маємо іншої інформації щодо обсягу і результатів цих розкопок. Відсутність цих матеріалів в щоденниках (за відсутності в Києві Д. В. Мілеєва в 1912–1913 рр.)

11 Каргер М. К. *Древний Киев*. Т. 2. С. 52.

12 Каргер М. К. *Древний Киев*. Т. 1. С. 341. рис. 76.

13 Іванцов І. О. *Стародавній Київ*. К., 2003. С. 150. рис. 81.

14 Раскопки Имп. археологической комиссии в усадьбе Десятинной церкви. *ИАК*. Прибавление к вып. 48 (Хроника и библиография. Вып. 23). СПб. 1913. С. 117–118; *ОАК* за 1912 г. Пг., 1916. С. 66.

підтверджує спостереження, що щоденники велися виключно самим Д. В. Мілеєвим¹⁵.

У 1914 р. планувалося провести широкомасштабні дослідження північно-західної частини садиби Десятинної церкви, вільної від будь-якої забудови. Було створено сітку розкопу, що складалась з 20 кв., до яких було додано ще кілька (6, л. 51 об.). Розмір квадратів становив $5 \times 2,5$ м (рис. 2).

Роботи розпочато в кв. 684, 685, 695 та деяких інших, в результаті чого знайдено кілька пізньосередньовічних поховань та пізньосередньовічну піч для випалу цегли. Під час оновлення тротуару перед будинком по вул. Володимирській, 4 було зафіксовано південно-східний кут південного палацу та поховання, біля якого знайдено 4 горщики (6, л. 13, 15). Досліджена площа становила близько 25 м^2 . Археологічні дослідження не були доведені до кінця — влітку 1914 р. раптово помер Д. В. Мілеєв, а у серпні розпочалася Перша світова війна.

За 1908–1911 рр. на території біля Десятинної церкви була розкопана значна площа, яка становила: 1908 р. — 570 м^2 ; 1909 р. — 450 м^2 ; 1910 р. — 170 м^2 ; 1911 р. — 520 м^2 . Таким чином, за чотири польові сезони було розкопано 1710 м^2 культурних нашарувань центру давнього Києва, а з урахуванням робіт 1912 та 1914 рр. ця цифра становить понад 1800 м^2 .

Стратиграфія

Найбільше ілюстрацій щоденників Д. В. Мілеєва присвячено стратиграфічним розрізам квадратів. Особливо це стосується робіт 1909 р., коли фіксувалася стратиграфія усіх стінок більшості розкопаних квадратів.

Вивчення та аналіз стратиграфії садиби Десятинної церкви мають бути темою окремого дослідження. Серед найголовніших напрямків, пов'язаних з цим питанням: потужність культурних нашарувань в різних частинах садиби (вона коливається від 1,7–1,8 м на південь від церкви до 3,2 м на схід від неї, на межі з садибою Петровського, де фіксується помітний ухил материка на північ); потужність і характер шару до часу будівництва Десятинної церкви; обсяг і характер земляних робіт під час будівництва фундаментів церкви; характеристика заповнення рову найдавнішого городища; характеристика давньоруського шару навкруги церкви; потужність шару, утвореного від початку руйнації церкви в середині XIII ст.

По темі характеру культурного шару цієї частини Старокиївської гори до часу будівництва Десятинної церкви нашу увагу привернули дві обставини — наявність горілого прошарку в найнижчій частині культурного шару та заглиблених об'єктів.

Місця, де фіксувався горілий прошарок, розташовані на північний схід та схід від церкви, тобто там, де в давньоруський час не було ніякої забудови і най-

15 Грибанова Н. «Втрачене» джерело про археологічні дослідження 1908–1914 рр. С. 26, 27.

давніші шари завдяки цьому збереглися. Сам горілий прошарок має дуже незначну товщину (1–2 см), але він суцільний, горизонтальний і простежувався в стратиграфії на довжину до 4 м (кв. 17 1908 р.). Він розташовувався фактично на межі материка і культурного шару і, отже, відноситься до найдавнішого часу. Це підтверджує і та обставина, що рівень горілого прошарку був нижчим за верхній зовнішній край рову найдавнішого городища, що зафіксовано в стратиграфії східної стінки траншеї 1908 р. (кв. 17 — 1, л. 40). Його зафіксовано в кв. 17 (гл. 1,66 м — 1908 р.), кв. 6 (гл. 2,0 м — 3, л. 36, л. 39 об.–40), кв. 4 (гл. 2,15 м — 3, л. 54 об.), кв. 16–17 (гл. 2,05 м — 3, л. 80 об.–81) 1909 р. та інших.

Ми вважаємо, що горілий прошарок не може бути свідченням підсічного землеробства, адже при хоча б кількарічній оранці цієї ділянки шар вугілля та попелу, утворений від спалення дерев, повністю б перемішався з ґрунтом і не утворив би чіткої вузької смуги. Також цей прошарок вугілля не можна пов'язати з пожежею дерев'яної забудови цієї ділянки, адже в такому випадку сліди пожежі мали б різну (і значно більшу в окремих місцях) товщину і містили б рештки матеріальної культури (кераміка, кістки тощо), чого не спостерігається. Не виключено, що частина з зафіксованих ділянок горілого прошарку належить місцям кремацій, але далеко не вся.

На нашу думку, горілий прошарок є свідченням освоєння Старокиївської гори. Ймовірно, вона була вкрита лісом і під час спорудження найдавнішого городища ділянка по периметру напільного укріплення була звільнена від дерев і викорчувана, і комелі дерев були спалені на місці.

Викликає інтерес наявність давніх об'єктів на місці Десятинної церкви та на прилеглій території. Зокрема, в центральній апсиді виявлено 3 округлі ями — в центральній, в північно- та південно-східній частинах. Вони були перекриті фундаментним ровом апсиди (2, л. 87 об., 88). В північній апсиді знайдено прямокутну яму 1,25 × 1,15 м з прямими стінками, на дні якої фіксувалося заглиблення шириною 0,65 м. Глибина ями — 0,4 м від рівня цем'янкової заливки майданчика під апсидою, що перекривала яму. Товщина заливки — 5 см, її глибина — 2,65 м від денної поверхні. Заповнення ями — чорнозем з глиною. Яма розташовувалась в 0,1 м на захід та в 0,9 м на північ від внутрішньої лінії апсиди (2, л. 89 об., 90 об.). Гумусовані лінзи в матеріку, які можуть належати давнім об'єктам, були зафіксовані в стратиграфії кв. 11–12 на схід від апсид церкви (3, л. 132 об.–133, 133 об.) та в інших місцях.

В щоденниках не вказаний характер знахідок з цих об'єктів. Ймовірно, в них зустрічались поодинокі уламки кераміки та кісток, оскільки в іншому випадку (при значній насиченості матеріалу в заповненні) про це було б повідомлено (як у випадках з об'єктами більш пізнього часу). Хронологію згаданих об'єктів визначити важко, але безперечно, що вони належать до якогось з перерахованих нижче періодів.

Ці об'єкти можуть відноситись до початкового етапу функціонування городища VIII–IX ст. Оскільки на величезній площі (її максимальні розміри — 85 ×

50 м), розкопаній на схід, захід, південь від Десятинної церкви і під нею, не знайдено жодного житлового комплексу (крім дуже суперечливого під південною апсидою), виявлені ями можна пов'язати лише з господарською діяльністю. Віднесення ям до часу перед самим спорудженням Десятинної церкви можливе, але мало ймовірно, оскільки знову постає тема відсутності житлових комплексів зазначеного часу на цій ділянці міста. Поява ям могла відбутись в проміжок часу між названими вище періодами, а саме під час функціонування курганного могильника IX–X ст. Тоді в цих об'єктах треба вбачати рештки тризн або певних обрядів, пов'язаних з поминальними святами. Нам невідомі подібні об'єкти на інших курганних могильниках, але, зазначимо, що на подібних пам'ятках досліджувались самі кургани, а не площа між ними.

Могильник IX–X ст.

Кремації

Під час розкопок зафіксовано кілька давніх поховань-кремацій, а також комплексів (цілі або роздавлені горщики, локальні плями вугілля з битою керамікою і перепаленими кістками тощо), які умовно також можуть відноситись до них.

1) 1909 р. (№ 99? за М. К. Каргером) — південно-західну чверть площі кв. 15 на гл. 2–2,2 м займала пляма однорідного перепаленого ґрунту червоного кольору з горщиком, що стояв біля її дугоподібного краю. Більша частина плями виходила за межі квадрату. Вздовж південної стінки кв. 15 вона простежена на 1,4 м, вздовж західної стінки — на 1,7 м. Таким чином, діаметр плями становив не менше 3-х метрів. Є план плями (3, л. 111) та стратиграфія західної стінки кв. 15 (3, л. 113).

2) 1909 р. — в сусідньому кв. 16 біля його північної стіни на гл. 1,9 м знайдено цілий горщик діаметром 19 см (3, л. 79 об.).

3) 1910 р. (100–101?) — в стратиграфії північної стінки кв. 15 на гл. 1,47 м зафіксовано «сосуд в стоячем положенні с пережженними кістками черепа без угольков» (4, л. 35 об.).

4) 1910 р. (100–101?) — в стратиграфії північної стінки кв. 22 на гл. 1,35–1,45 м зафіксована лінза товщиною 10 см з перепаленими людськими кістками і розбитими посудинами, а також неперепаленими кістками тварин. Довжина лінзи — 1,3 м (4, л. 38).

Інгумації

М. К. Каргер нарахував 27 інгумаційних поховань в ґрунтових могилах, розкопаних Д. В. Мілеєвим біля Десятинної церкви. З них 9 досліджено в 1908 р., 8 — у

1909 р. і 10 — у 1911 р.¹⁶ За щоденниками, їх було значно більше (рис. 3). Складність датування цих поховань і віднесення їх до найдавніших пов'язана з тим, що більшість поховань була безінвентарною. Їх належність до найдавнішого могильника реконструюється за побіжними ознаками (глибиною, стратиграфією, орієнтацією) і тому в деяких випадках може бути гіпотетичною.

Важливим є уточнення самого розташування поховань з вказівкою конкретних квадратів, в яких вони були знайдені, оскільки надруковані дореволюційні свідчення мали дуже загальний характер. Нижче ми подаємо перелік інвентарних поховань, які належать або можуть належати до IX–X ст. Використана нами нумерація пов'язана з черговістю згадок про поховання на сторінках щоденників. В дужках — номер за М. К. Каргером. Всього нами зібрано свідчення про 43 поховання, які подаються в табл. 1. Під час опису поховань ми використали всю інформацію, яку можна отримати з креслень (розміри ям, домовин та кістяків, положення рук, розташування і характер інвентарю, глибини від сучасної поверхні і рівня материка тощо). Щоб уникнути дублювання, подаємо тільки ті свідчення, які доповнюють або суперечать опису поховань М. К. Каргера.

Поховання 1 (122) 1908 р. розкопане в траншеї, кв. 13 (західна частина центральної апсиди церкви). Є стратиграфія західної стінки кв. 13 (1, л. 27 об.) з ямою поховання 1 та його план (1, л. 28 об.–29). На малюнку-реконструкції Д. В. Мілеєва стратиграфічного розрізу центральної апсиди видно, що могильна яма заглиблена у материк від рівня давньої поверхні (до будівництва Десятинної церкви) на глибину не менше ніж 1,55 м, а верхні 0,85 м збережених нашарувань над ямою належать, вочевидь, залишкам курганного насипу¹⁷. Цвяхи труни зафіксовані по кутах, по центру торцевих стінок та на подовжніх стінках нижче рівня тазу. Кістки знаходились на 6 см вище рівня дна ями. Довжина кістяка — 1,6 м. Череп був розчавлений; кістки рук — вздовж тулуба, трохи розведені в ліктях¹⁸. В тильній частині черепа трохи праворуч — «белые бляшки». Фібула на грудях — «золоченный металл, покрытый материей». Біля тазу з лівого боку (у М. Каргера праворуч — В. К.) — 2 залізні вироби, один з яких зігнутий під прямим кутом (нижче ліктя), а другий названий «бритьвой»¹⁹. По боках правого коліна — «какие-то бусы»²⁰. В правому куті біля ніг — відерко діаметром 20 см.

Поховання 2 (1) 1908 р. знайдене в траншеї, в кв. 14 (західна частина північної апсиди церкви). Є стратиграфія західної стінки кв. 14 (1, л. 31 об.) з ямою поховання 2 і план могильної ями (1, л. 32) та поховання (1, л. 32 об.). Верх могильної ями зафіксовано на гл. 2,9 м. Ширина ями — 1,1 м. На її дні зроблене заглиблення (на 13 см нижче) для труни. Зафіксовано 6 цвяхів (2 — посередині довгих

16 Каргер М. К. *Древний Киев*. Т. 1. С. 140–147.

17 *ОАК* за 1908 г. СПб., 1912. Табл. VI. Це креслення перевидано, див.: Михайлов К. А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная. *Российская археология*, 2004, № 1. С. 39, рис. 3.

18 В публікації — на животі (*ОАК* за 1908 г. С. 149 (погр. 1).

19 В публікації їх названо ножицями (*Там же*).

20 В публікації — гудзики (*Там же*).

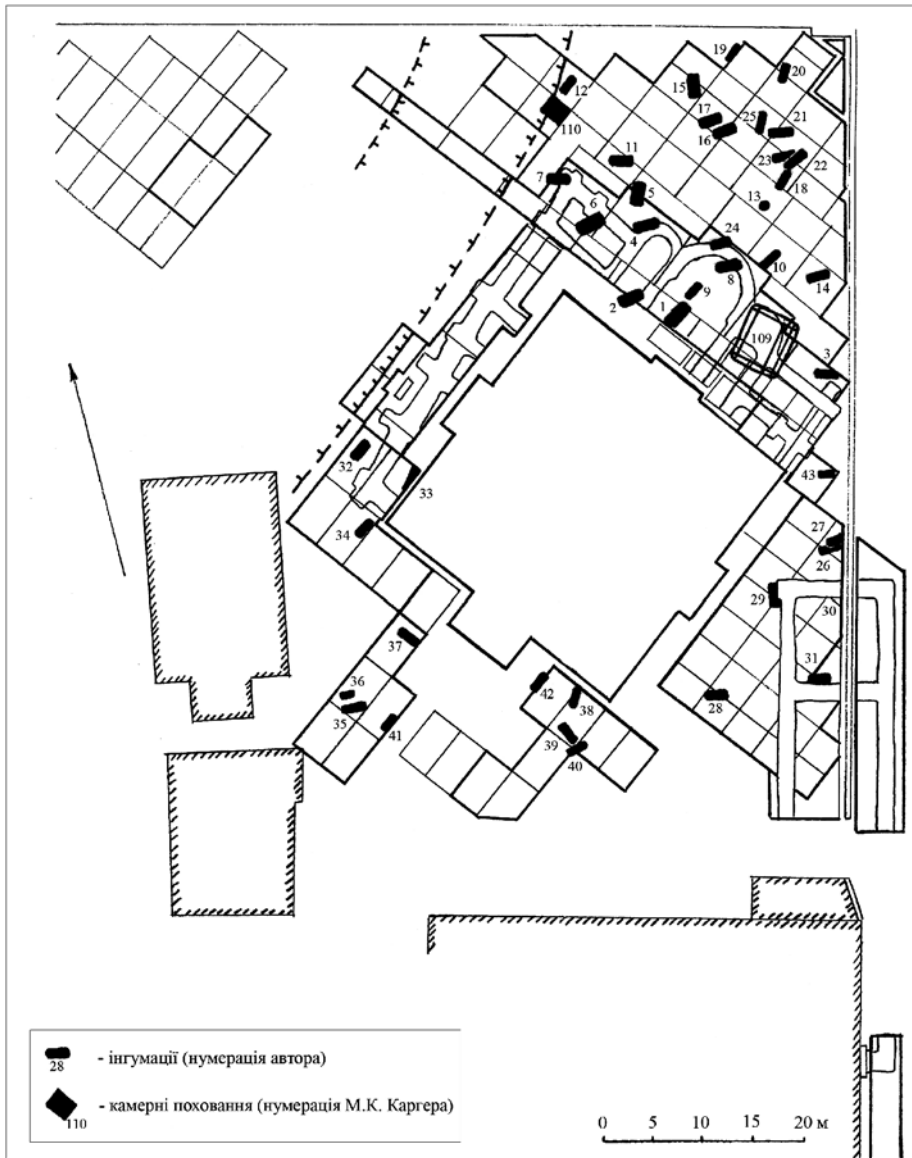

Рис. 3. Поховання IX–X ст. біля Десятинної церкви (розкопки 1908–1911 рр.)

Табл. 1. Поховання ІХ–Х ст. біля Десятинної церкви (за щоденниками Д. В. Мігєва 1908–1911 рр.)

1*	2	3	4	5	6	7	8	9
1 (122)	1908	кв. 13	3,75	ПлЗх	+	с	1, л. 27 об. 1, л. 28 об.–29	
2 (1)	1908	кв. 14	3,8	Зх	+	с пя пш	1, л. 31 об. 1, л. 32 1, л. 32 об.	
3 (8)	1908	кв. 21	2,2	Зх–ПлЗх	+	с, пш пя	2, л. 4 об. 2, л. 5 об.	чоловік, до 50 років
4 (5)	1908	кв. 24	2,75	Зх		пя	2, л. 20	пох. № 3
5 (4)	1908	кв. 24	2,85	Пл–ПлЗх		пш	2, л. 20 об.	чоловік, до 30 років
6 (2)	1908	кв. 25	2,6	ПлЗх		с	2, л. 23 об. 2, л. 24 2, л. 24 об.	пох. № 5 чоловік, понад 50 років
7 (3)	1908	кв. 25	3,35	Сх–ПлСх	+	пя с	2, л. 34 об. 2, л. 36	літня людина
8 (6)	1908	кв. 23	3,45	Зх		пя	2, л. 35 об.	пох. № 2
9 (7)	1908	кв. 23	3,45	ПлЗх		с	2, л. 37	чоловік, до 20 років
10	1909	кв. 2	3,1	ПлЗх		пш	2, л. 84	пох. № 2 в апсиді; жіноче?
11 (14?)	1909	кв. 6 дод.	>3,2	Зх	+?	пя с	2, л. 84 145об. 3, л. 24 3, л. 25 об.	пох. № 1 в апсиді; чоловіче, обкладене лубом пох. № 2
12	1909	кв. 8	2,4	ПлЗх	+	пш	3, л. 49 об. 3, л. 50	
13 (11–13)	1909	кв. 13	2,65	ПлЗх	+	с	3, л. 64	вкрите лубом
14	1909	кв. 10	2,9	Зх		пя	3, л. 116 об.	дгтяче
15 (10)	1909	кв. 26	3,8	Пл	+	пя, пш	3, л. 117 об.	пох. № 3
16	1909	кв. 25	2,85	Сх		с, пш	3, л. 127	
17	1909	кв. 25	3,35	Зх		с	3, л. 127об., 183 3, л. 183 об.	
18	1909	кв. 23	3,0	ПлЗх		пя	3, л. 127 об.	пох. № 1
19	1909	кв. 45	2,85	ПлЗх		с	3, л. 141 об.	
20	1909	кв. 44	1,8	ПлЗх	+	с пя	3, л. 155 3, л. 164 об.	біля черепа — посудина

21	1909	кв. 33–34	2,7	Зх–ПнЗх	с пя	3, л. 149 об.–150 3, л. 167	літня людина
22 (16 ²)	1909	кв. 23–33	2,7	ПдЗх	пя	3, л. 142 об.	пох. № 1
23 (15)	1909	кв. 23–33	3,15	Зх	с + пя шп с	3, л. 142 об. 3, л. 143 3, л. 172	пох. № 2
24	1909			Зх	пя, шп	3, л. 220 об.–221	пох. № 1; під плагформою
25	1909	кв. 34	2,0	ПдЗх	с	3, л. 167 об.	
26 (24)	1911	кв. 22	2,7	Зх	пя с	4, л. 16 об. 4, л. 77	пох. № 1
27 (25)	1911	кв. 21	3,0	Зх	пя, шп с	4, л. 16 об. 4, л. 77	пох. № 2
28 (29)	1911	кв. 27	1,75	ПнЗх	пя	4, л. 20	пох. № 6
29 (26)	1911			Пд–ПдЗх	пя, шп	5, л. 41 об.	пох. № 3
30 (27)	1911					4, л. 108	пох. № 4
31 (28)	1911			Зх	шп	5, л. 42 об.	пох. № 5
32	1911	кв. А	3,1	ПдЗх	пя, шп	7, л. 7	пох. № 1
33	1911	кв. В	2,2		пя с	7, л. 7 об. 7, л. 90	
34	1911	кв. 202	2,5	ПдЗх	пя	7, л. 8	
35	1911	кв. 225	2,45	Зх	пя	7, л. 9 об.	
36	1911	кв. 225	2,85	Сх	пя	7, л. 9 об.	
37	1911	кв. 215	2,4	ПнЗх	шп	7, л. 10 7, л. 38 об.	
38 (31–32)	1911	кв. 210	2,45	ПнСх	пя с	7, л. 16 7, л. 69	пох. № 4; в ногах – горщик
39	1911	кв. 210	2,4	ПдСх	шп	7, л. 16	пох. № 3
40 (31–32)	1911	кв. 301	2,6	Зх–ПдЗх	пя	7, л. 28	в ногах — горщик
41	1911	кв. 226	2,15		с	7, л. 41	
42	1911	кв. 209	2,95		с	7, л. 46	
43 (30)	1911			Зх	пя, шп	7, л. 112	

* 1 — авторська нумерація (в дужках — за каталогом М. К. Каргера); 2 — рік дослідження; 3 — номер квадрату; 4 — глибина від поверхні, м; 5 — орієнтація; 6 — наявність інвентарю; 7 — вид інформації (шп — план кістяка, пя — план ями, с — страгиграфія); 8 — джерело інформації (номер поденника, номер аркуша); 9 — примітки.

сторін, 2 — по кутах в ногах, 2 — в північно-західному куті). Передплечова кістка лівої руки лежала паралельно до плечової. З правого боку нижче тазу і з внутрішнього боку стегнової кістки — залізний ніж²¹.

Поховання 3 (8) 1908 р. розташовувалось в кв. 21, на схід від південно-східного рогу давньої Десятинної церкви. Є план кв. 21 з могильною ямою (2, л. 5 об.) та план поховання (2, л. 4 об.). Пляму могильної ями зафіксовано на гл. 1,5 м. Вона мала розмір 2,4 × 0,75 (західна частина) — 0,9 м. Верх труни зафіксовано на гл. 1,85 м, дно ями — на гл. 2,2 м. Розмір труни 1,6 × 0,4 м. Вона збереглася на висоту 0,22 м. Збереглося 9 цвяхів — по 3 на довгих боках (по центру і не доходючи до кутів), 2 на торцевій стінці в головах, 1 — на довшій стороні в північно-східному куті. Кістки небіжчика збереглися добре. Голова — повернута лицем праворуч. По боках шиї — 2 бронзові гудзики²². Під кісткою на рівні пояса — залишки шкіри, на якій з лівого боку — 4 бронзові гудзики. Належало чоловіку у віці до 50 років (2, л. 127 об.).

Поховання 4 (5) 1908 р. досліджене в кв. 24, на гл. 2,75 м (за іншим свідченням — 2,75–3,0 м). Над ним, на 0,15 м вище, проходив зовнішній край північної частини північної апсиди храму. Є план ями поховання (2, л. 20) та самого поховання № 3 (за нумерацією щоденника — 2, л. 20 об.). Ширина труни — 0,47 м; відстань між нею та північною стінкою ями — 0,13 м. Поховання належало чоловіку до 30 років (2, л. 127 об.)²³.

Поховання 5 (4) 1908 р. знайдено поруч, в кв. 24, на гл. 2,85 м, на північ від попереднього. Є стратиграфія східної стінки кв. 24 з ямою поховання (2, л. 23 об.), план могильної ями (2, л. 24) та самого поховання № 5 (за щоденником — 2, л. 24 об.). Орієнтація на південь — південний захід. Яма мала ширину 1,2 м. Труна складалась з дубових дощок товщиною 2 см і була скріплена 9 цвяхами (3 — по центру і кутах довшої східної сторони, кутові в 20 см від кутів); 2 — на торцевій південній стінці; 3 — на довшій західній стінці (крім центрального, але з додатковим в самому північно-західному куті); 1 — на торцевій північній стінці біля північно-східного кута). Ширина труни в головах — 0,59 м, в ногах — 0,54 м. Кістяк — з випростаними руками; належав чоловіку у віці понад 50 років (2, л. 127 об.)²⁴.

Поховання 6 (2) 1908 р. зафіксоване в кв. 25 на гл. 2,6 м (за іншими свідченнями — 2,6–2,8 м) під стрічкою фундаменту північної частини східного фасаду церкви. Простежена довжина ями — понад 1,95 м. Є план ями (2, л. 34 об.) та стратиграфія західної стінки кв. 25 з похованням (2, л. 36). Поховання належало літній людині (2, л. 127 об.)²⁵.

Поховання 7 (3) 1908 р. розкопане в кв. 25 під північно-східним кутом церкви на гл. 3,35 м. Орієнтоване на південний схід (у М. Каргера, на північний захід —

21 Там же. С. 150 (погр. 2).

22 Там же. С. 151 (погр. 9).

23 Там же. С. 148, рис. 206; 151 (погр. 6)

24 Там же. С. 150–151 (погр. 5). В публікації названо інший вік — до 30 років.

25 Там же. С. 150 (погр. 3).

В. К.). Довжина ями поховання — 1,8 м. Є план ями (2, л. 35 об.) та стратиграфія північної стінки кв. 25 над похованням № 2 (за щоденником — 2, л. 37). Належало чоловікові до 20 років (2, л. 127 об.)²⁶.

Поховання 8 (6) 1908 р. частково заходило під фундаментний рів центральної апсиди храму з її внутрішнього боку. Глибина від підшови фундаменту — 0,77 м, від поверхні — 3,45 м. Є план та розріз цього поховання (2, л. 84; 3, л. 220 об.–221). Труна збереглася на висоту 0,22 м. Її ширина в головах — 0,55 м. В заповненні ями над кістяком — кістка свійської тварини. Права рука була зігнута в лікті і лежала в верхній частині грудей, ліва доходила до правої сторони тазу. Поховання, можливо, було жіночим²⁷.

Поховання 9 (7) 1908 р. розкопане в центральній частині центральної апсиди. Є план поховання № 1 в апсиді (за щоденником — 2, л. 84 об.). Покладене просто в яму (1,95 × 0,45 м); обкладене на дні, по боках і до таза лубом. Руки схрещені на животі (ліва — над правою). Ноги повернуті праворуч і трохи підігнуті²⁸. Довжина кістяка — 1,5 м. Череп — короткоголовий, належав чоловікові (за визначенням Жука). Поховання 8 та 9 присутні на стратиграфічному розрізі-реконструкції Д. В. Мілеєва центральної апсиди²⁹.

Поховання 10 1909 р. знайдено в кв. 2 на гл. 3,1 м перед центральною апсидою церкви. Є план ями (3, л. 24) та стратиграфія західної стінки кв. 2 з похованням № 2 (за щоденником — 3, л. 25 об.). Орієнтація — на південний захід. Розмір ями — 1,7 × 0,55 м. Деревина труни збереглася на висоту 0,25 м. З стратиграфії добре видно, що яма впущена в материк на 0,55 м, а з рівня 2,1 м перекрита викидом ґрунту, пов'язаним з будівництвом Десятинної церкви.

Поховання 11 (14?) 1909 р. зафіксовано в кв. 6 дод. на гл. 3,2 м (верх поховання), на схід від північної галереї церкви. Орієнтоване на захід. Є стратиграфія західної стінки кв. 6 дод. з ямою поховання (3, л. 50), а також план верхньої частини поховання з намистом (3, л. 49 об.), який, можливо, належить цьому ж комплексу.

Поховання 12 1909 р. знаходилось в кв. 8 на гл. 2,4 м. Є план могильної ями (3, л. 64). Довжина ями — 1,15 м. Орієнтоване на південний захід. В ньому знайдено 4 гудзика біля ключиці, стрічку з золотою ниткою на темені. Поховання було вкрите березовим лубом. Віднесене нами до найдавніших умовно, оскільки розташовувалось на рівні передматерика.

Поховання 13 (11–13) 1909 р. виявлено в західній частині кв. 13 на гл. 2,65 м. Є план ями (3, л. 116 об.). Орієнтоване на південний захід. В ямі діаметром 0,5 м знайдено дитячі кістки (череп, кінцівки), праворуч від яких — «железные куски».

Поховання 14 1909 р. розкопано в кв. 10 на гл. 2,9 м. Є план ями та самого поховання № 3 (за щоденником — 3, л. 117 об.). Орієнтоване на захід. Розмір ями —

26 Там же. С. 149 (рис. 208); 150 (погр. 4).

27 Там же. С. 151 (погр. 7).

28 Там же. С. 151 (погр. 8).

29 Там же. Табл. VI.

2,4 × 0,7 м, труни — 2,05 × 0,5 (в головах) — 0,4 м. Руки небіжчика схрещені в верхній частині грудей.

Поховання 15 (10) 1909 р. досліджене в кв. 26 на гл. 3,8 м. Є стратиграфія східної стінки кв. 26 з ямою поховання та його план (3, л. 127). Було заглиблене в материк на 0,9 м. Сліди труни відсутні. Довжина ями — 1,55 м, кістяка — 1,35 м. Руки — випростані вздовж тіла. Ліворуч вздовж хребта 5 гудзиків вушками нагору, розташовані в ряд на довжину 20 см.

Поховання 16 1909 р. зафіксоване в кв. 25 на гл. 2,85 м під шиферним саркофагом. Є стратиграфії західної (3, л. 127 об.) та південної стінок кв. 25 (3, л. 183), а також план ями (3, л. 183 об.). Ширина ями — 0,5 м. Вона заглиблена у материк на 0,7 м. Поховання орієнтоване на схід.

Поховання 17 1909 р. зафіксоване в центральній частині кв. 25 на гл. 3,35 м. Його яма розташовувалась між двома шиферними саркофагами. Є план ями, самого поховання 1 (3, л. 183 об.) та його стратиграфія (3, л. 127 об.). Орієнтоване на захід. Яма має розмір 1,95 × 0,55 м. Довжина кістяка — 1,5 м. Руки — випростані вздовж тулуба.

Поховання 18 1909 р. розкопане на гл. 3,0 м в кв. 23. Є план поховання (3, л. 141 об.). Було орієнтоване на південний захід. Труна мала розмір 1,85 × 0,55 (в головах) — 0,5 м. Довжина кістяка — 1,6 м. Збереглися череп, таз і нижні кінцівки.

Поховання 19 1909 р. зафіксоване в стратиграфії північної стінки кв. 45 на гл. 2,85 м (3, л. 155). Віднесене нами до найдавніших умовно, оскільки на цій ділянці глибина материка сягає близько 3 м.

Поховання 20 1909 р. знайдено в кв. 44 на гл. 1,8 м. Є план ями (3, л. 164 об.). Вказано, що біля голови покійника — посудина. Віднесене нами до найдавніших умовно, оскільки розташоване вище материка.

Поховання 21 1909 р. досліджене на межі кв. 33–34 на гл. 2,7 м. Є план ями (3, л. 167) та стратиграфія південної стінки кв. 34 (3, л. 149 об.–150). Орієнтоване на захід. Ширина труни — 0,4 м. Права рука піднята до підборіддя, ліва випростана. Належало літній людині.

Поховання 22 (16?) 1909 р. розташовувалось у кв. 23–33 на гл. 2,7 м. Орієнтоване на південний захід. Є план ями поховання № 1 (за щоденником — 3, л. 142 об.) та його стратиграфія (3, л. 172). Ширина ями — 0,75 м. Труна мала ширину 0,48 м (в головах) — 0,4 м.

Поховання 23 (15) 1909 р. розкопане на гл. 3,15 м у кв. 23–33. Є план могильної ями (3, л. 142 об.), самого поховання № 2 (за щоденником — 3, л. 143) та стратиграфія західної стінки кв. 33 (3, л. 172). Орієнтоване на захід. Розмір ями — 2,5 × 0,8 м. Труна мала розмір 2,0 × 0,5 м. Довжина кістяка — 1,5 м. Череп повернуто ліворуч. Руки — на животі (права — трохи вище). На черепі нижче скроні — сержка. На шиї — 14 намистин (зліва направо): 1, 3, 5, 10–13 — круглі; 2, 6, 7, 9, 14 — видовжені прямокутні; 4 — велика кругла; 8 — подвійна. Належало нестарій жінці. Було перекрыте ямою поховання 22.

Поховання 24 1909 р. розташовувалось поруч, приблизно в 2 м на північ від попереднього. Орієнтоване на захід. Є план розташування ями та самого поховання № 1 (за щоденником — 3, л. 220 об.–221). Руки схрещені на тазі. На черепі ліворуч — маленька сережка.

Поховання 25 1909 р. було розкопане в кв. 34 на гл. 2,0 м. Орієнтоване на південь-південний захід. Ширина ями — 0,8 м. В площу кв. 34 потрапила нижня половина кістяка. Судячи з стратиграфії (3, л. 167 об.), належить до найдавніших.

Поховання 26 (24) 1911 р. досліджене на гл. 2,7 м в кв. 22 на південь від церкви. Є план ями (4, л. 16 об.) та стратиграфія поховання № 1 (за щоденником, східна стінка кв. 22 — 4, л. 77 (насправді, західна стінка кв. 21 — В. К.)). Орієнтація — на захід. Ширина ями — 0,6 м, довжина — близько 2 м. З північного боку нижня частина поховання частково була перерізана ямою поховання 27.

Поховання 27 (25) 1911 р. виявлено поруч, в кв. 21 на гл. 3,0 м. Є план ями, самого поховання № 2 (за щоденником — 4, л. 16 об.) та стратиграфія (4, л. 77). Орієнтоване на захід (за М. Каргером, на північний захід — В. К.). Рівень випуску могильної ями був на 0,4 м вищій за материк. Яма мала ширину 0,8 м, довжина — 0,5 м. Розкопане до колін, оскільки нижня частина потрапила в бровку, що проходила вздовж паркану садиби Десятинної церкви. Ліва рука лежала на тазу. Від її ліктя до тазу проходила стрічка з металевими бляшками. Поруч — ріг, під яким — кресало та кремінь.

Поховання 28 (29) 1911 р. розкопане на гл. 1,75 м (у М. Каргера, 2,55 м — В. К.) в кв. 27. Є план ями поховання № 6 (за щоденником — 4, л. 108) та малюнок намиста (4, л. 20). Воно складалося (зліва направо) з жовтої, чорної, двох сердолікових (між ними — гудзик) бурої (?) та чорної намистин.

Поховання 29 (26) 1911 р. знайдено під час досліджень південного палацу. Знаходилось біля північно-західного (у М. Каргера, північно-східного — В. К.) кута палацу, паралельного до нього. Східний бік могильної ями і, частково, повздовжня стінка труни були зрізані фундаментним ровом. Є план могильної ями та самого поховання 3 (за щоденником — 5, л. 41 об.). Орієнтоване на південь (за М. Каргером, на південний захід — В. К.). Довжина ями — 2,3 м. Повздовжні дошки труни виступали за їх кути. Розмір труни — 1,8 (без виносу довших сторін) × 0,55 (в головах) — 0,45 м. Ліва рука лежала на грудях, права — на животі. Схематично крапками позначені прикраси: по обох боках черепа біля скронь (у М. Каргера, з одного боку — В. К.); на шії — намисто; на правій руці. Крім цього, в ділянці серця є позначка у вигляді хрестика (у М. Каргера не згадується — В. К.).

Поховання 30 (27) 1911 р. виявлене всередині південного палацу, з внутрішнього боку його північної, торцевої, стіни. Є тільки вказівка на місце розташування поховання 4 (за щоденником — 4, л. 108).

Поховання 31 (28) 1911 р. зафіксоване в північній камері того ж палацу. З заходу від колін поховання перерізане іншим. Є план поховання 5 (за щоденником — 5, л. 42 об.) та схематичний малюнок намиста. Орієнтоване на захід (у М. Карге-

ра, на північний захід — В. К.). Ширина труни в головах — 0,55 м, в районі колін — 0,5 м. Довжина труни до місця перекопу — 1,65 м. На шії — 5 (у М. Каргера, 4 — В. К.) круглих намистин.

Поховання 32 1911 р. досліджене на гл. 3,1 м біля стіни всередині галереї Десятинної церкви на північний схід від її північно-західного кута (кв. А). Є план ями на гл. 2,4 м та самого поховання № 1 (за щоденником — 7, л. 7). Орієнтоване на південний захід. Розмір ями — 2,2 × 0,8 м. Домовина — 1,75 × 0,45 м.

Поховання 33 зафіксоване на гл. 2,2 м біля стіни нової церкви на північний схід від її північно-західного кута (кв. В). Є план ями на гл. 2,1 м (7, л. 7 об.) та стратиграфія південної стінки кв. В (7, л. 90). У кв. В потрапила лише менша частина ями без кістяка. Зверху яма (камера?) була перекрита непорушеним шаром дрібного вапна товщиною 0,1 м (ймовірно, будівельним горизонтом зведення Десятинної церкви), над яким — гумусований прошарок товщиною 5 см, ще вище — прошарок глини (5 см).

Поховання 34 1911 р. розкопане в кв. 202 на гл. 2,5 м, на південь від північно-західного кута галереї церкви. Є план могильної ями, зафіксованої на гл. 1,1 м (7, л. 8). Розмір ями — 1,8 × 0,55 м. Орієнтація — на південний захід. *Поховання 35* 1911 р. розташовувалось на гл. 2,45 м у кв. 225 перед західним фасадом церкви. Є план ями (7, л. 9 об.). Орієнтоване на захід. Довжина кістяка — 1,6 м.

Поховання 36 1911 р. знайдено на гл. 2,85 м поруч із попереднім, на північ від нього. Є план ями (7, л. 9 об.). Орієнтоване на схід. Розмір ями — 1,2 × 0,6 м, труни — 1 × 0,55 м.

Поховання 37 1911 р. досліджене на гл. 2,4 м в кв. 215. Є план поховання (7, л. 10) та стратиграфія південної стінки кв. 215 з ямою поховання (7, л. 38 об.). Орієнтоване на північний захід. Розмір ями — 2,0 × 1,2 м. Довжина кістяка — 1,55 м. Руки небіжчика схрещувалися на тазу.

Поховання 38 (31–32) 1911 р. розташовувалось поруч, на глибині 2,45 м. Також потрапило в кв. 210 частково. Є план ями поховання 4 (за щоденником — 7, л. 16) та стратиграфія східної стінки кв. 210 з ямою поховання (7, л. 69). Ширина ями — до 0,5 м, простежена довжина — 1,55 м. У ногах — горщик. Орієнтоване на північний схід.

Поховання 39 1911 р. зафіксовано на гл. 2,4 м в кв. 210, на захід від південно-західного кута церкви. Є план поховання 3 (за щоденником — 7, л. 16). Орієнтоване на південний схід. Ширина ями — 1,1 м, простежена довжина — 1,75 м, довжина кістяка — 1,65 м. Череп повернуто ліворуч, руки випростані вздовж тулуба.

Поховання 40 (31–32) 1911 р. розчищено в кв. 301 на гл. 2,6 м, на південь від південно-західного кута церкви. Є план ями (7, л. 28). Орієнтоване на захід-південний захід. Ширина ями — 0,6 м, простежена довжина — 1,7 м. Довжина кістяка — 1,65 м. Права рука — вздовж тулуба, ліва — на животі. В ногах, судячи з малюнку, стояв горщик.

Поховання 41 1911 р. було зафіксоване в стратиграфії південної стінки кв. 226 на гл. 2,15 м (7, л. 41). Довжина ями — 1,7 м. Не розкопувалось. Глибина поховання дозволяє віднести його до найдавніших.

Поховання 42 1911 р. розташовувалось біля північної стінки кв. 209 на гл. 2,9 м. В її стратиграфії простежена могильна яма, заглиблена на 1,5 м від давньої поверхні (7, л. 46). Не досліджувалось, оскільки виходило за межі розкопу 1911 р.

Поховання 43 (30) 1911 р. розчищене на південь від південно-східного кута нової церкви. Є план ями, поховання та розташування прикрас (7, л. 112). Орієнтоване на захід. Ширина ями — 0,7 м, труни — від 0,5 м (в головах) до 0,35 м. Довжина кістяка — 1,45 м. Руки випростані вздовж тулуба. По боках черепа — по 4 скроневі кільця. Від ключиці до ключиці — намисто, яке має 26 складових, частина з яких пронумерована (не по черзі). Темними кружками позначено, ймовірно, 2 дирхеми — майже на початку намиста (праве плече) та по центру. Білим кружечком по середині лівої частини намиста позначено, можливо, мушлю каурі.

Камерні поховання

Камерне поховання під південною апсидою. У 1908 р. під південною апсидою зафіксовано дерев'яний зруб, відомий як поховання 109 за М. К. Каргером. Таке призначення споруди підтримують сучасні дослідники Ф. О. Андрощук, В. М. Зоценко, К. А. Михайлов. Разом з тим існує й інша точка зору, прихильники якої (Д. В. Мілеєв, Л. А. Голубева, П. П. Толочко, С. Р. Кілієвич) визнають житлово-господарський характер цього комплексу.

Існують дві публікації плану цієї споруди, кожна з яких має суттєві помилки, які викривлюють її розміри та характер конструкції. Зазначимо, що споруда (точніше, її частини) досліджувалась у три етапи, і тому в щоденниках не тільки не існує повного плану об'єкту, але й відсутні його загальні розміри, які можна встановити, склавши проміри, отримані на різних етапах дослідження.

Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. Її західний і південний кути та стіну між ними зафіксовано в кв. 10–11 траншеї 1908 р. Є два плани на рівні виявлення зрубу (гл. 2,5 м) — кв. 11 (західний кут та частина південно-західної стіни) та кв. 10–11 (з південним кутом та всією південно-західною стінкою) (1, л. 24); поперечний перетин кв. 11 (там само); стратиграфії східної (1, л. 24 об.), південної (1, л. 25) стінок кв. 11 та східної стінки кв. 11 і 12 (1, л. 25 об.), а також західної стінки кв. 22 (2, л. 14 об.).

Більша частина камери досліджена в кв. 22 під платформою з субструкціями. Є загальний план цієї частини споруди з поперечним перетином (2, л. 16), який вже опубліковано³⁰. На ньому зафіксовано північний кут зрубу, частини його північно-західної та північно-східної стінок та подовжня лага, що розташовувалась всередині об'єкту. В 1909 р. був зафіксований східний кут котловану об'єкту з перехрестям кута зрубу (3, л. 218 об.).

30 Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви (хронологічний аналіз поховальних комплексів). С. 44.

Розмір дерев'яної камери становив близько 4,8 (по осі північний схід — південний захід) \times 4,2 м. Розмір котловану споруди з округленими кутами — близько 5,7 \times 5,1 м; відстань між стінками котловану та камери — від 0,4 м (північно-західна сторона) до 0,5 м (південно-західна). Товщина стінок камери — від 0,05 м (винос північно-західної стінки в західному куті) до 0,13 м (північно-східна стінка біля східного кута) та 0,17 м (південно-західна стінка в стратиграфії південної стіни кв. 11). Винос вінців зрубу становив: у західному куті — 0,17 (південно-західна стінка) та 0,23 м (північно-західна); в східному куті — 0,33 м (південно-східна стінка); в північному куті — 0,25 (північно-західна стінка) та 0,2 м (північно-східна). Збереглися лише нижні вінці зрубу (коротші сторони були нижніми, а довші спиралися на них), крім південно-західної стіни, де зафіксовано 3 напівколоди, пласкі зовні.

В західній частині камери рівень материка зовні становив 2,5 м, верхній рівень колод південно-західної стінки — 2,35 м; дно камери — на гл. 2,87 м. Під платформною південною апсидою заповнення камери збереглося на глибину 0,13–0,25 м.

Всередині камери зафіксована подовжня лага, що проходила паралельно її південно-східній стінці. Свідчення про відстань між ними є суперечливими. Якщо за планом південно-західної стінки ця відстань становила 1,3 м (з урахуванням виносу південно-західної стінки в південному куті) (1, л. 24), то на плані частини камери, що під південною апсидою, відстань між лагою та північно-західною стінкою дорівнює 3,8 м (2, л. 16).

Заповнення зрубу — чорнозем з шматками світлої глини. Він також містив вуглики, черепки та кістки тварин (2, л. 14 об.). Судячи з стратиграфічних перетинів, заповнення самої камери та проміжків між нею та материковими стінками котловану було ідентичним.

Підстав вбачати в ньому поховальний комплекс набагато більше, ніж пов'язувати його з житлово-господарчою спорудою. Зокрема, на користь першого свідчать: згадувана однорідність заповнення всередині камери та по її периметру зовні; знахідки ремінної фурнітури та двох дирхемів; відсутність слідів печі; відсутність будь-яких заглиблень на дні зрубу; відсутність будь-яких житлово-господарчих споруд на цій ділянці.

На користь непоховального характеру об'єкту можуть свідчити великі розміри камери та відсутність кісток інгумації.

Нещодавно К. А. Михайловим висунуто припущення, за яким кістяк з поховальним інвентарем було свідомо забрано з камери і що він міг належати якомусь предку князя Володимира Святославича³¹.

В *«Повісті временних літ»* є згадка про вбивство в 983 р. двох варягів-християн (батька та сина), двір яких нібито стояв на місці майбутньої Десятинної церк-

31 Михайлов К. А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная. С. 37–38, 42.

ви. У зв'язку з цим була популярною версія, за якою виявлений під південною апсидою церкви зруб пов'язували з домом варяга³².

Камерне поховання на північ від Десятинної церкви. У 1909 р. досліджене камерне поховання (за М. К. Каргером, № 110), що знаходилось у 7 м на північ (географічний напрямок) від північно-східного кута давньої церкви. Воно займало південно-східну частину кв. 28, межуючи на сході (північному сході — В. К.) з кв. 8 і виходячи до нього на 0,4 м, а на півдні заходячи на 0,2 м в межі кв. 7 дод.

Яма камери перерізала зовнішній край рову давнього городища (рис. 3). На гл. 3,0 м в материк зафіксовано пляму поховальної ями (3, л. 89). В щоденнику подається як план самої камери (3, л. 87 об.), так і стратиграфії східної (3, л. 92)³³ та південної (3, л. 95) стінок кв. 28 — тобто повздовжнього та поперечного перетину камери.

Поховальна камера — прямокутної форми 2,3 × 2 м, орієнтована довгою віссю на північний захід — південний схід. Її дно знаходилось на глибині 4,15 м від поверхні і було заглиблене в материк на 1,55 м. На поперечному перетині камери позначено 9 торців колод діаметром 10 см, що належали південно-західній стінці зрубу і підходили впритул до стінки котловану. Верхня колода знаходилась на висоті 1,1 м від дна. На цьому ж малюнку зображено подвійну лінію з переломом, що, ймовірно, позначає провалене перекриття камери (рис. 4). Конструкцію останнього подано на схематичному малюнку (3, л. 89), за яким перекриття складалось з колод (чи брусів?) товщиною 10 см, покладених вздовж та поперек камери на відстані 0,25–0,3 м одна від іншої. На північно-східному закінченні поперечної колоди, найближчої до південно-східної стінки камери, позначено 2 цвяхи по боках колоди.

На обох стратиграфіях присутній чорний культурний шар товщиною 0,4 м, який був перерізаний котлованом камери. Він, у свою чергу, перекритий шаром світлої чистої глини, потужністю 0,3–0,4 м. Останній, скоріш за все, пов'язаний із земляними роботами під час закладання Десятинної церкви.

Дитячий кістяк знаходився в центрі камери. Головою орієнтований на північний захід. Незначна довжина розташування кісток (0,62 м) свідчить, можливо, про те, що небіжчика поховали в сидячому положенні³⁴. Праворуч від нього, біля південного кута камери, стояв глиняний горщик та лежав ніж. Уздовж південно-східної стінки, ближче до ніг, залишки двох відер та гудзик («пуговка»). Ліворуч від кістяка, в східному куті — скупчення кістяних бабок-астргалів. Уздовж північно-східної стінки камери — 3 глиняних горщика, біля яких 3 мушлі, а також ложка та гребінь. Ще далі в бік північного кута — 3 ікла, 2 мушлі, кам'яна сокирка та кістяна рурочка (рис. 5). На похованому в ділянці грудей зображено видовжений залізний предмет. Інші знахідки, відомі за описом М. К. Каргера³⁵, на плані поховання не позначені.

32 Толочко П. П. *Древний Киев*. К. 1976. С. 31.

33 Її публікація, див.: Козюба В. К. Городище на Старокиївській горі. С. 148, рис. 6.

34 Михайлов К. А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная. С. 43.

35 Каргер М. К. *Древний Киев*. Т. 1. С. 176.

Платформа під східною частиною церкви. Під час розкопок 1908–1909 рр. під східною частиною Десятинної церкви зафіксовано надзвичайно рідкісне для давньоруської архітектури явище — платформу з субструкцій, на яку спиралися фундаменти апсид. Ймовірно, її зроблено для того, щоб забезпечити фундаменти від просідань, адже на цьому місці було щонайменше 8 підкурганних поховань, серед яких і велике камерне.

Під платформу було вирито суцільний прямокутний котлован, довжина якого майже збігалася з шириною нефів майбутньої церкви. Зі східного боку котлован мав прямокутний виступ навпроти центральної апсиди. Довжина цього виступу становила 9,45–9,5 м, ширина його північної стінки — 1,8 м (3, л. 218 об.–219) або 2,0 м (3, л. 219 об.–220), південної стінки — 1,6 м. Відстань від центральної апсиди до східної стінки виступу котловану — 1,1 м. Довжина стінки котловану навпроти північної апсиди — 3,6 м, відстань між ними — 1,05–1,08 м. Довжина аналогічної стінки навпроти південної апсиди — 4,25 м. Відстань від цієї стінки до східного фасаду нової церкви — 12,1 м, а від стінки біля північної апсиди до того ж фасаду нової церкви — 12,43 м.

В заповненні котловану платформи перед центральною апсидою траплялись шматки червоного кварциту (3, л. 218 об.–219). На дні котловану — рештки субструкцій. Вони складалися з двох ярусів балок. Верхні лежали вздовж котловану. На схід від апсид зафіксовано 34 подовжні балки. Їх ширина становила 0,12–0,15 м, відстань між ними — 0,12–0,2 м (3, л. 219 об.–220). Верх балок був напівсферичним (діаметр — 7–8 см), тобто, ймовірно, це були напівколоди, покладені площиною донизу. Нижче, перпендикулярно до попередніх, знаходився другий ярус балок. Перед північною та південною апсидами зафіксовано по 15 рядів цих балок (3, л. 220 об.–221). Вони продовжувались і всередину церкви, про що свідчать залишки цієї конструкції під південною апсидою (2, л. 15 об.). Тут знайдено 8 рядів колод діаметром 0,1–0,15 м, відстань між якими становила в основному 0,2 м (в одному випадку — 0,25 м, ще в одному — 0,5 м). Про те, що це не перекриття камерного поховання, свідчить напрямок колод — вони лежали паралельно до подовжньої осі храму, в той час як орієнтація камери поховання була зміщена відносно цієї осі.

У вільні від перехрещення двох ярусів колод місця вбивалися квадратні в перетині кілки розміром 5 × 5 або 9 × 9 см, що заглиблювалися в ґрунт на 0,55–0,6 м (3, л. 220 об.–221). Їх виявлено на всій площі котловану платформи як зовні апсид, так і всередині них.

Субструкції під північною стіною церкви. Оскільки під час розкопок Д. В. Мілеєва доступними для досліджень були лише східна та північна частини давньої Десятинної церкви, північна стіна останньої дозволила зафіксувати принципи конструкції низу фундаменту церкви. З'ясовано, що в нижній частині фундаментних ровів використовувалися субструкції, аналогічні до застосованих в платформі під східною частиною церкви. Це ілюструє розріз фундаменту північно-західного кута церкви (7, л. 87 об.–88).

З нього добре видно, що фундаменти церкви спиралися на 2 яруси субструкцій. Верхній складався з прямокутних брусів шириною 0,15 та 0,2 м, що лежали поперек фундаменту. Відстань між ними становила 0,4–0,45 м. Поперечні бруси клялися таким чином, що на місці пілястр вони були довшими і виступали разом з пілястрою, як це видно на прикладі першої з півночі пілястри західного фасаду. На 0,1 м нижче від них, безпосередньо на дні фундаментного рову, лежав ярус поздовжніх брусів такого ж розміру в перетині. Під західною стіною зафіксовано 4 ряди поздовжніх брусів. Верх поперечних брусів зафіксовано на гл. 2,7–2,8 м, верх поздовжніх — на гл. 2,85 м, дно західного фундаменту в цьому куті — на гл. 3,0 м. Оскільки глибина фундаменту північної стіни церкви була на 0,7 м глибшою за західну, в місці їх перетину під північно-західним кутом церкви виявлено ще один поперечний ярус брусів, верх якого знаходився на глибині 3,55 м. Під ним — рештки 5 рядів кілків розміром 10 × 10 см, відстань між якими становила 0,2 м. Далі на схід кількість подовжніх рядів кілків північної стіни збільшувалась з 5 до 6. Кілки знаходились не лише під самою стіною, але й під пілястрами. Зокрема, під другою з заходу пілястрою північної стіни церкви зафіксовано 24 кілки (по 6 кілків у 4 ряди) (7, л. 111).

Дискусійні аспекти реконструкції плану. Визначення плану Десятинної церкви досі залишається актуальною темою. Незважаючи на те, що майже вся площа храму була досліджена Д. В. Мілеєвим та М. К. Каргером, є кілька спірних питань, пов'язаних як із загальною реконструкцією плану (зокрема, наявністю притвору перед західним входом), так і з окремими його частинами. Два з них вирішуються за допомогою щоденників Д. В. Мілеєва.

Одне з питань пов'язане з наявністю пілястри на східному фасаді північної галереї церкви. У більшості дослідників (М. К. Каргер, М. В. Холостенко, Ю. С. Асеєв) вона врахована при реконструкції, хоча є і такі (Г. Н. Логвин, А. В. Реутов), що заперечили її існування. Зокрема, А. В. Реутов послався на те, що ця лопатка відсутня на плані М. Єфимова³⁶. Насправді цей аргумент дослідника не є дійвим, оскільки на згаданому плані відсутня й пілястра на другій зі сходу поперечці південної галереї, наявність якої підтверджена документально і не викликає сумнівів.

Щодо пілястри на східному фасаді північної галереї, то вона присутня на кількох планах, зокрема, на плані кв. 25 (2, л. 33 об.). Пілястра виступала як назовні, так і всередину церкви і мала ширину (по фундаментному рову) 1,1 м при загальній довжині 2,5 м, тобто виступала за лінію стіни на 0,5 м. Є ця пілястра, як і згадана вище пілястра в південній галереї, на плані, опублікованому за результатами робіт Д. В. Мілеєва³⁷. Таким чином, існування цієї пілястри не викликає сумнівів.

Інше питання стосується наявності поперечної стрічки фундаменту центрального ядра церкви, що відповідала східній парі стовпів. Хоча на згаданому плані

36 Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. К. 1996. С. 33.

37 Производство археологических раскопок. Город Киев. *ОАК за 1913–1915 гг.* Пг., 1918. С. 168, рис. 239.

відсутня ця поперечна стрічка, усі дослідники Десятинної церкви, слідом за М. К. Каргером, не сумнівалися в її наявності. Тільки А. В. Реутов вказав на відсутність цієї стрічки, пославшись на плани К. Лохвицького та М. Єфимова³⁸. Щоденники дозволяють вирішити це питання.

У 1909 р. впритул до східного фасаду нової Десятинної церкви було закладено кв. 50–52. В них було зафіксовано західний край рову поперечної стрічки, а також 3 фундаментні рови центрального та південного нефів (3, л. 227 об.–228). В щоденнику подано плани нижніх частин фундаменту. Зокрема, на плані кв. 51 (гл. 2,7 м) чітко видно фундаментну стрічку південної стіни центрального нефу. Вона вирита в цільному чорно-сірому не первинному ґрунті. Ширина стрічки — 1,25 м; на її дні — 4 подовжні бруси субструкцій, між якими — сліди кілків (3, л. 233 об.). Перпендикулярно до неї проходить стрічка щільного чорнозему, яка в межах кв. 51 має ширину від 0,5 м (північний край кв.) до 0,6 м (південний край). Аналогічним ґрунтом засипано проміжок між південною стороною лінії фундаменту центрального нефу та первинним ґрунтом, що вказує на те, по-перше, що ширина фундаментних ровів була ширшою за самі фундаменти, і, по-друге, що ці стрічки виривались одночасно, але поперечна була засипана після появи фундаменту нефу. Зазначимо також, що ніяких будівельних матеріалів (крім кількох уламків червоного кварциту та плінф), а також субструкцій чи їх слідів, поперечна стрічка не мала, а, отже, на її місці ніколи не існувало і фундаменту.

Це підтверджує і план кв. 52 (гл. 2,5–2,6 м), в який потрапило місце перетину фундаменту південної апсиди та поперечної стрічки (3, л. 237). Ширина поперечної стрічки в північній частині кв. 52 становила 0,35 м, а ширина фундаментного рову, як і в попередньому випадку, була більшою (з північного боку) за фундамент з субструкціями південної стіни південної апсиди. Цікава особливість — в проміжку між закінченням поперечної стрічки (другої зі сходу) південної галереї та субструкціями південної стіни південного нефу позначено 2 поперечні бруси субструкцій, які могли належати поперечній стіні галереї.

Крім планів, щоденник містить кілька стратиграфій, в які потрапили як подовжні фундаментні стрічки храму, так і поперечна стрічка (3, л. 229, 229 об., 230, 230 об., 234 об.). Усі вони також підтверджують висновок про те, що поперечна стрічка була вирита одночасно з іншими фундаментними стрічками, але з невідомих причин в неї не було покладено фундамент. Зафіксоване в кв. 51 дугоподібне розширення стрічки фундаменту всередину центрального нефу без наявності в цій частині субструкцій свідчить, на нашу думку, лише про розлив вапняного розчину в бік виритої і тоді ще не засипаної поперечної стрічки.

Таким чином, можна стверджувати, що в цій частині храму не існувало ані хрестоподібної, ані квадратної (як припустив А. В. Реутов) пари східних стовпів. Цей висновок вимагає повного перегляду конструктивного рішення щодо форми перекриття храму і, можливо, місця розташування його головної бані. Зазначимо

38 Реутов А. Вказ. праця. С. 33.

також, що прокопана стрічка поперечного фундаментного рову, яка не була використана при спорудженні фундаментів, проходила зовсім не так, як позначено пунктиром на плані М. К. Каргера. Зокрема, місце її перетину з фундаментним ровом південної стінки південного нефу знаходилось в 0,35 м від краю кв. 52 (3, л. 237), тобто помітно далі на схід (на 0,7–0,8 м), ніж на плані М. К. Каргера. Місце перетину стрічки з південним фундаментом центрального нефу також розташовувалась трохи східніше, що показав кв. 51 (3, л. 233 об.). А в кв. 50 західний край стрічки, навпаки, проходив вже трохи західніше, ближче до нової церкви, розташовуючись у 1,67 м від її цоколя (3, л. 227 об.–228). Можна припустити, що ця стрічка поперечного незакладеного фундаменту продовжувалась далі на північ і виходила до зовнішньої стіни північної галереї, на що натякає зображення поперечної стрічки, розташованої у 5,75 м на схід від третьої зі сходу фундаментної стрічки північної галереї (2, л. 66 об.–67).

Прибудова до західного фасаду Десятинної церкви. У 1911 р. під час розкопок ділянки на захід від Десятинної церкви виявлено залишки прибудови до неї. Ця споруда прилягала до північного прясла західного фасаду церкви. На час розкопок збереглися два відрізки фундаментів цієї прямокутної прибудови.

У кв. 202 зафіксовано північну стінку, північно-західний кут та частину західної стінки споруди (7, л. 8). У кв. 203, розташованому в 0,5 м на південь від переднього, навпроти південно-західного кута нової Десятинної церкви, виявлено ділянку західної стінки споруди (7, л. 8 об.). За сіткою квадратів, кв. 203 розташовувався в 0,5 м від фасаду нової церкви, але, оскільки в щоденниках на стратиграфіях східних стінок кв. 202 та 203 присутні фундаменти (7, л. 68 об.), ймовірно, ці стінки згаданих квадратів впритул підходили до давніх фундаментів церкви.

Довжина споруди (до східного краю кв.) становила 2,95 м, простежена ширина — 4,95 м. Її північна стінка, за обмірами, мала підходити впритул до західної фасадної стіни церкви, оминаючи першу з півночі пілястру цього фасаду. Південну стінку споруди в 1911 р. не знайдено, але ймовірно, що вона виходила на другу (з півночі) пілястру цього ж фасаду. На це натякають плани К. Лохвицького та М. Єфимова (рис. 6:1,2).

Ширина фундаменту північної стінки прибудови становила 0,85 м, західної — 0,7–0,75 м. В північно-західному куті збереглася прямокутна пілястра, що на 0,15 м виступала в північний бік. Із західного боку до цього кута прилягав великий прямокутний котлован якогось об'єкту, якій міг частково зрізати аналогічний виступ пілястри в цьому напрямку (рис. 7:1).

Західна стінка збереглася на довжину 0,8 м від внутрішнього північно-західного кута приміщення. Її інша ділянка (кв. 203) збереглася на довжину 1,25 м (рис. 7:2). Відстань між цими ділянками становила 2,05 м. З плану фундаменту не зрозуміло, чи це пов'язано із втратою цієї частини західної стінки через перекопи, чи цей розрив існував під час функціонування прибудови і пов'язаний з розташуванням входу.

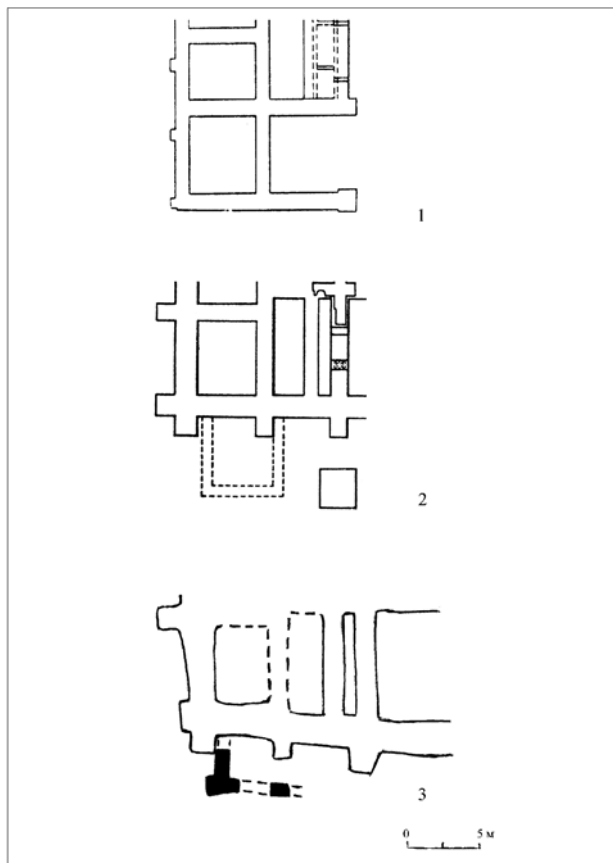

Рис. 6. Північно-західна прибудова до Десятинної церкви за планами: 1 — К. Лохвицького (1824 р.); 2 — М. Єфимова (1826 р.); 3 — Д. Мілєєва (1911 р.)

Привертає увагу незначна глибина виявлення фундаментів — 0,9–1,1 м. Вони склалися з 3 рядів плінфи на глиняному розчині. В основі кладки лежало кілька шиферних плит. Розмір плінфи $45 \times 28 \times 3,2$ см та $33\text{--}34 \times 28$ см. Товщина фундаменту в щодениках не зазначена, але, судячи з наведеної вище товщини плінфи, його потужність не перевищувала 0,25 м.

В плані прибудови є цікава особливість — її західна стінка проходила не паралельно східному краю кв. 202, 203 та західному фасаду нової церкви. Так, відстань від внутрішнього краю західної стіни прибудови до східного краю кв. 202 становила 1,9 м, а аналогічна відстань в кв. 203 — 2,2 м. До того ж, відстань від північно-західного внутрішнього кута споруди до південної стінки прибудови до південно-східного кута кв. 202 становила 1,2 м, в той час як відстань від внут-

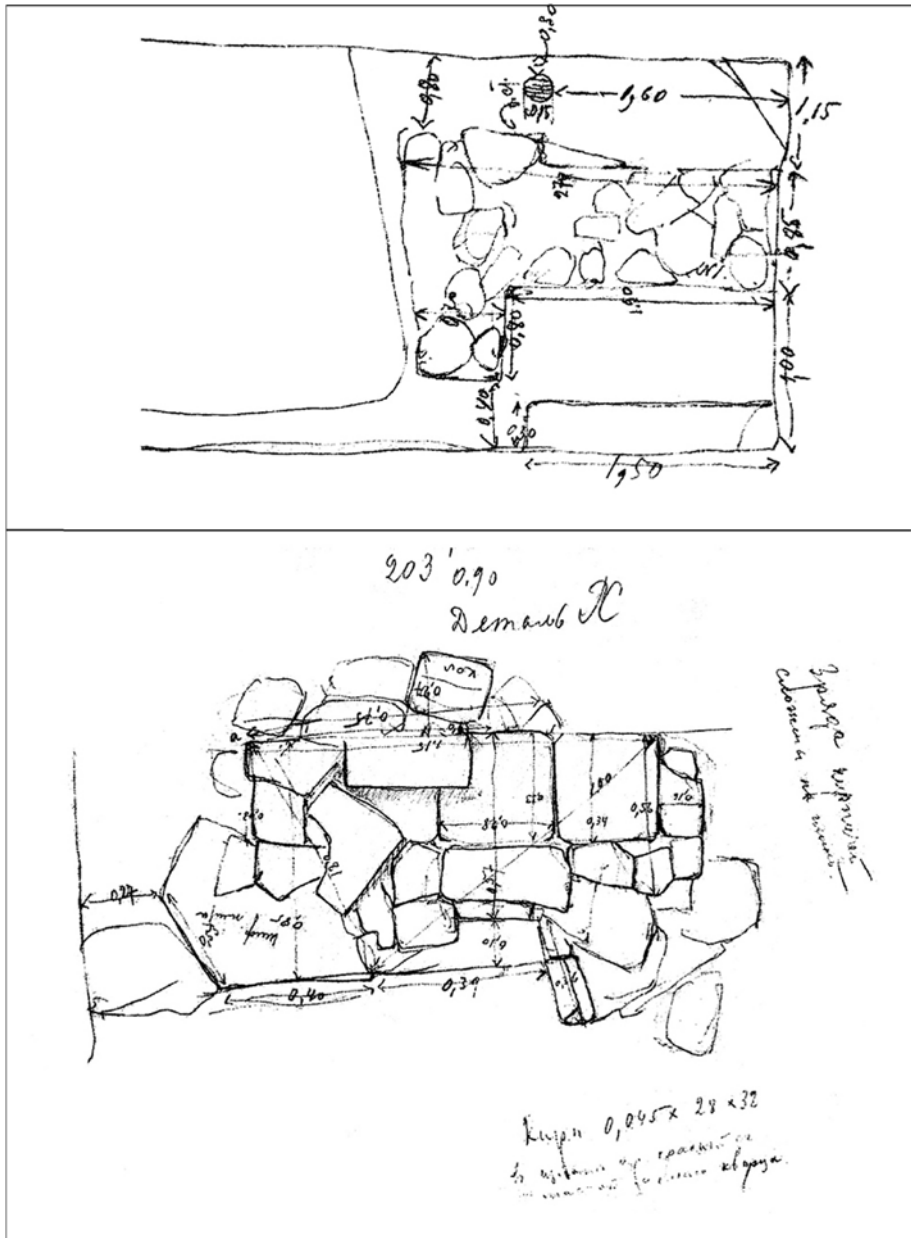

Рис. 7. Фрагменты кладки (північна та західна ділянки) прибудови до північно-західного кута Десятинної церкви (розкопки 1911 р.)

рішньої лінії північної стінки прибудови до південно-східного кута кв. 202 — 1,0 м, тобто північна стіна прибудови була розташована не паралельно південній стінці кв. 202. Це викривлення легко пояснюється, якщо поглянути на план фундаменту західної стіни давньої Десятинної церкви, опублікований М. К. Каргером. По ньому добре видно, що лінія стіни двох північних прясел, розташованих ліворуч від центрального прясла західного фасаду, відхиляється дещо на схід. Це відхилення повторила і прибудова до північно-західного кута церкви (рис. 6:3).

Наявність тільки планів двох ділянок фундаменту прибудови, відсутність фотографій та детального опису цих решток не дають можливості скласти повне уявлення про характер цієї знахідки. Разом з тим, аналіз наявної інформації дозволяє зробити певні попередні висновки.

Прибудова до Десятинної церкви була зроблена, вочевидь, у давньоруський час. Після 1240 р. церква стояла в руїнах, і ні організаційно, ні фінансово нове будівництво не могло бути здійснене. До того ж, гіпотетичну появу прибудови слід було б очікувати біля південно-західного кута церкви, який менш постраждав від руйнації храму.

В кладці фундаменту прибудови використано плінфу, формат якої вказує на початок XII ст. З іншого боку, застосування глиняного розчину в київській архітектурі відоме не раніше за останню чверть XII ст. Привертає увагу подібність фундаментів цієї прибудови та палацу, дослідженого в 1970–72 рр. П. П. Толочком та В. К. Гончаровим і в 1981–82 рр. В. О. Харламовим. Фундаменти палацу були в два рази ширшими та забутованими камінням і будівельним сміттям, але є особливості, які їх об'єднують — наявність шиферних плит в підшві фундаменту та використання глиняного розчину³⁹. Ймовірно, обидві споруди з'явилися у XII ст.

Фундамент прибудови був досить вузьким та неглибоким і його підшва розташовувалась значно вище за низ фундаменту церкви. Це свідчить про незначну висоту прибудови, яка, вірогідно, була одноярусною.

Вона могла слугувати притвором перед приміщенням, що знаходилось в крайньому західному членуванні північної галереї церкви. Можливе й інше її призначення — як каплиці. Подібна споруда була прибудована в 1109 р. до західного фасаду Успенської Печерської церкви для поховання доньки князя Всеволода Ярославича Євпраксії: «и положено бысть тѣло ея в Печерськомъ монастыри оу дверии яже къ оугу, и чиниша над нею божницю идѣже лежить тѣло ея»⁴⁰. Вона досліджена археологічно і дає певне уявлення про архітектуру прибудови подібного призначення⁴¹.

Розкопки Д. В. Мілеєва минули ділянку перед західним входом до Десятинної церкви, де, за свідченнями розкопок 1824 та 1826 рр., розташовувався великий притвор перед головним входом до храму.

39 *Новое в археологии Киева*. К., 1981. С. 175.

40 *ПСРЛ*. Т. 2: Ипатьевская летопись. Стб. 260.

41 Сіткарьова О. В. *Успенський собор Києво-Печерської лаври*. К., 2000. С. 143–145.

Кладка-вимостка біля Десятинної церкви

У 1909 р. на межі кв. 8, 9, 28, 29 у 10 м на північ (географічний напрямок) від північно-східного кута Десятинної церкви знайдено кладку з плінфи прямокутної форми. З досить лаконічного опису об'єкту було відомо, що він знаходився на гл. 3,6 м на схилі рову давнього городища і мав нахил, що повторював нахил самого рову⁴².

В щоденнику є кілька планів та стратиграфій, пов'язаних з цією кладкою. Зокрема, вона присутня в стратиграфіях південної стінки кв. 9 (3, л. 69), західних стінок кв. 8–9 (3, л. 69 об.–70) та східних стінок кв. 28–29 (3, л. 91 об.–92), остання з яких опублікована нами нещодавно⁴³. Подаються також 2 плани цієї споруди — схематичний (3, л. 71 об.) та детальний, з промірами (3, л. 72 об.).

Кладка мала прямокутну форму, орієнтовану довшою віссю на північ — південь (географічний північний захід — південний схід). Їх розміри 2,9 (за стратиграфією західного торця — 2,85 м — див. 3, л. 91 об.–92) × 2,67 м. По периметру кладка складалася з двох рядів плінфи. Ширина східної стінки становила 0,7 м, західної — 0,65 м (рис. 8). Сама кладка було товщиною всього в 1 ряд плінфи. Лише в південній стінці збереглося 3 ряди плінфи по висоті (3, л. 69 об.–70). Це, ймовірно, свідчить про те, що розкопками зафіксована лише нижня частина споруди, а верх її кладки було розібрано. Плінфу було покладено на глині, названій в одному випадку білою (3, л. 72 об.), в іншому — світло-жовтою (3, л. 91 об.–92). Шар цієї глини розташовувався як під кладкою-вимосткою, де мав товщину 0,2 м, так і над нею (товщина 0,3–0,35 м), а також по периметру з зовнішнього боку, на ширину 0,1–0,15 м (3, л. 91 об.–92). Плінфа, з якої було викладено об'єкт, мала розмір 34 × 33, 32 × 33 см при товщині 3 см (в іншому місці названо товщину 2 см — 3, л. 69 об.–70). Товщина швів між плінфами — 2 см. Уздовж західного краю вимостки розміщувалось 8 плінф. Внутрішня частина вимостки (1,71 × 1,32 м) містила червону глину (3, л. 71 об.).

Вимостка розташовувалась над засипаним ровом давнього городища і просіла разом із шарами, на яких стояла. Тому її південний край знаходився на гл. 2,6 м, а північний — на гл. 3,3 м. У кв. 9 на північний захід від вимостки при зачистці чорного шару, на який було покладено глину з вимосткою, була зафіксована лінія прямокутних кілків (5 × 5 см), відстань між якими становила рівно 0,5 м (в одному випадку — 0,6 м). Всього було зафіксовано сліди 6 кілків (3, л. 71 об.). Судячи з того, що згаданий чорний шар містив вуглики, а також череп'я, уламки плінф та включення вапна (3, л. 91 об.–92), його можна пов'язати з часом будівництва Десятинної церкви. Кілки, можливо, належали лінії легкої огорожі.

Призначення самої вимостки не зовсім зрозуміле.

42 Раскопки на погосте Десятинной церкви. ИАК. Прибавление к вып. 32. СПб., 1909. С. 125–129.

43 Козюба В. К. Городище на Старокиївській горі. С. 148, рис. 6.

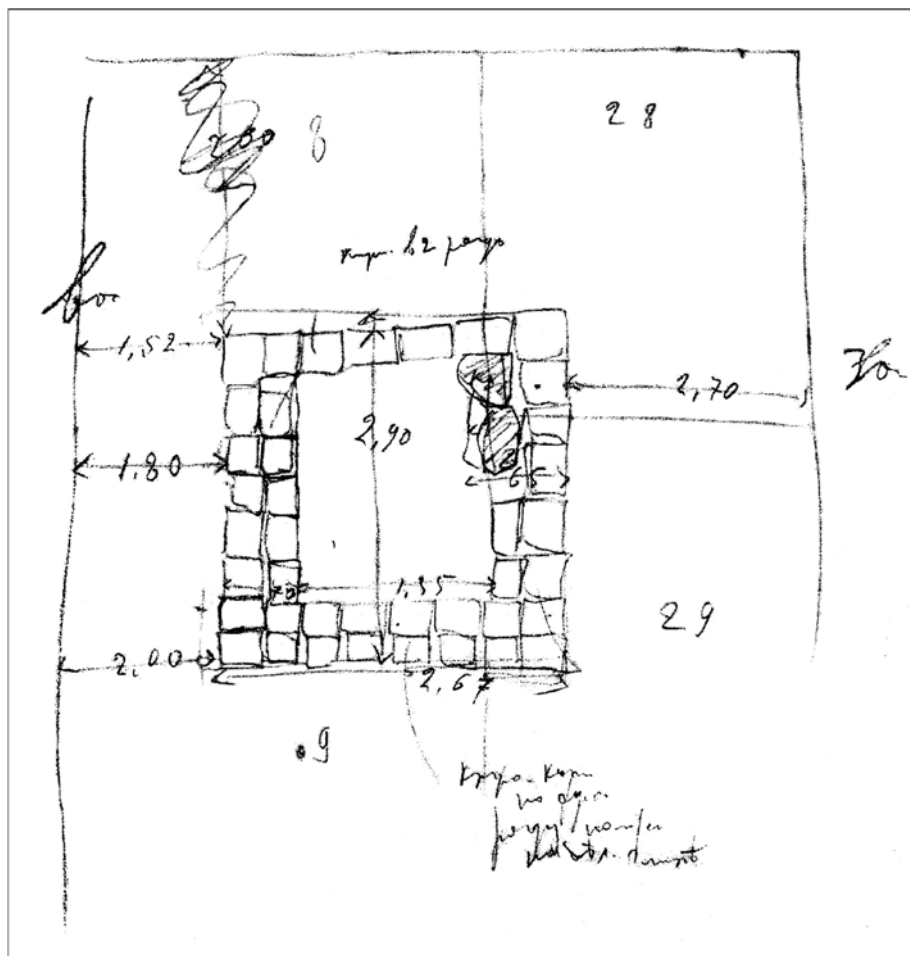

Рис. 8. План кладки-вимостки з плінфи на північ від Десятинної церкви (розкопки 1909 р.)

Скарби

В щоденниках відображена побічна інформація про два скарби, знайдені під час розкопок садиби Десятинної церкви.

Перший з них знайдено у 1909 р. на схід від церкви в неназваному квадраті в 0,4 м від його північної стінки на глибині 2 м. Є схематичний малюнок розташування речей (3, л. 63 об.). Серед них намальовано і названо витий срібний брас-

лет, під яким — «*серёжка золотая*». На північ від нього — браслет меншого діаметру, на схід — ще одна сережка. Обидві сережки, судячи з малюнку, з трьома намистинами (перша — поламана?). По боках від скупчення речей (на північ та південь) — залишки залізних речей, причому та, що лежить з південного боку, зігнута під прямим кутом. Можливо, це деталі дерев'яної скриньки.

Склад скарбу (якщо тільки він названий повністю) кількісно значно поступається відомим скарбам № 73, 74 за Г. Ф. Корзухіною⁴⁴.

Другий скарб виявлено в 1911 р. при дослідженні кв. 401 на північ від церкви, навпроти третьої (з заходу) пілястри. Судячи зі стратиграфії (7, л. 52), скарб розташовувався під шаром щебеню, утвореним руйнацією церкви, в шарі чорнозему з вапняними включеннями — тобто був закопаний на незначну глибину від рівня денної поверхні 1240 р.

До складу скарбу входили: 6 гривень срібних; 2 колта з ланцюгами; браслет срібний в 3-х уламках; 7 сережок золотих тринамистинних; 5 каблучок срібних (1 — поламана); 1 кільце. Склад скарбу близький до опублікованого Г. Ф. Корзухіною (№ 69)⁴⁵.

Пізньюсередньовічні поховання

Під час розкопок Д. В. Мілєєва садиби Десятинної церкви було виявлено кілька сотень поховань пізньюсередньовічного часу. Свідчення про них розпорошені по усім щоденникам. Здебільшого це плани окремих квадратів чи груп сусідніх квадратів, на яких по певних глибинах подано розташування могильних ям з кістяками. Є лише один зводний план з сіткою квадратів на схід від апсид церкви, де вказано місця 26 поховань і двох шиферних саркофагів (3, л. 104 об.–105).

Ми зібрали свідчення про 447 поховань, які подано в табл. 2. Зазначимо, що ця кількість не є остаточною, оскільки опрацювання даних про пізні поховання пов'язане з певними складнощами. Відсутність стратиграфій по більшості поховань ускладнює їх датування, і деякі з глибоких поховань, цілком можливо, відносяться до ранніх (X ст.). Інша обставина — плани фіксують не тільки кістяки, але й контури могильних ям, тому залишається ризик подвійного врахування поховань, чого ми намагалися уникнути. Нарешті, наші свідчення ґрунтуються в основному на планах квадратів, хоча частина поховань потрапила в бровки між ними і зафіксована лише стратиграфічно.

З наявних свідчень поховання здебільшого були безінвентарними. В чотирьох з них знайдено гудзики (№№ 53, 92, 123, 130); в одному — стрічку з золотою ниткою на черепі та візерункове шитво на грудях (№ 123); ще в одному в ділянці тазу праворуч — 2 хрестика та намистини (№ 1). У двох випадках під головою лежала цеглина (№ 56) та половина плінфи (№ 130), ще в одному кістяк був обкладений

44 Корзухіна Г. Ф. *Русские клады IX–XIII ст.* М.; Л., 1954. С. 109–110.

45 Там же.

Табл. 2. Пізньосередньовічні поховання біля Десятинної церкви (за щоденниками Д. В. Мігєєва 1908–1914 рр.)

1*	2	3	4	5	6	7
1	1908	кв. 17	1,25	п	1, л. 38, 67 об.-68	біля тазу праворуч 2 хрестика і намістини
2	1908	кв. 19		с	1, л. 38 об.	
3	1908	кв. 13	1,3–1,35	п	1, л. 46 об., 47	
4	1908	кв. 14		п	1, л. 68 об.-70	
5	1908	кв. 25	2,5	п	1, л. 68 об.-70	
6	1908	кв. 26	1,6–1,75	п	2, л. 35	на шії — залишки зол. парчі; шкір. пояс; XI–XIII ст.?
7, 8	1909			с	2, л. 40, 40 об.	
9	1909	кв. II		п	2, л. 44	
10	1909	кв. 2	1,25	п	3, л. 12 об.	біля ніг — горщик роздавлений
11	1909	кв. 2	1,4	п	3, л. 22 об.	
12	1909	кв. 2		п	3, л. 23	пох. № 1
13–15	1909	кв. 6 лод.	1,2	п	3, л. 24	пох. № 2
16, 17	1909	кв. 6	1,0	п	3, л. 24 об.	
18, 19	1909	кв. 6	1,7	п	3, л. 35 об.	
20–23	1909	кв. 7 лод.	до 2 м	п	3, л. 36	1 дитяче, в іншому — скло
24–28	1909	кв. 7	1,6–1,7	п	3, л. 42 об.	в 2-х пох. — залишки роздавленого скла
29	1909	кв. 4	1,0	п	3, л. 43	
30–31	1909	кв. 4	1,5	п	3, л. 51	1 — у бровці
32–35	1909	кв. 5	1,5	п	3, л. 51	1 — у бровці
36–38	1909	кв. 8	1,8	п	3, л. 58 об.	у бровці
39	1909	кв. 9–8	2,2	п	3, л. 64	
40–41	1909	кв. 5 (?)	2,85–2,9	п	3, л. 64 об.-65	
42	1909	кв. 17	1,3	п	3, л. 68	
43–45	1909	кв. 17	1,7	п	3, л. 73	
46–48	1909	кв. 16	1,35	п	3, л. 73	
49, 50	1909	кв. 15		п	3, л. 79	
51, 52	1909	кв. 15	2,1	п	3, л. 83 об.	у шиферних саркофагах
53–62	1909	кв. 29–28		с	3, л. 87 об.-88	
63	1909	кв. 30	2,0 м	п	85 об. 111 об.	№ 4 — з цеглою під головою, гудзик на стрічці біля шії
64–65	1909	кв. 14	1,55	п	3, л. 90 об.	
66–68	1909	кв. 13	1,25	п	3, л. 96 об., 97	
69, 70	1909	кв. 13	0,8	п	3, л. 110	
71	1909	кв. 13	1,1	п	3, л. 116	
72–74	1909	кв. 10	0,8	п	3, л. 116	
75, 76	1909	кв. 10	1,1	п	3, л. 117	
77	1909	кв. 26	1,0	п	3, л. 117	
78	1909	кв. 26	2,15	п	3, л. 124	розбитий шиферний саркофаг
					3, л. 124 об.	

79-81	1909	кв. 12	1,5	п	3, л. 131	
82-84	1909	кв. 22	0,9	п	3, л. 135	
85	1909	кв. 23	1,0	п	3, л. 139	
86-90	1909	кв. 23	1,45	п	3, л. 139	
91	1909	кв. 23	1,5	п	3, л. 140	
92-94	1909	кв. 31	1,45	п	3, л. 141 об., 142	з гудзиком біля шиї
95	1909	кв. 43	1,3	п	3, л. 162	
96-99	1909	кв. 43	1,7	п	3, л. 162 об.	
100	1909	кв. 45	1,2	п	3, л. 164 об.	
101-106	1909	кв. 45	2,0	п	3, л. 165	
				с	3, л. 169 об.	
107, 108	1909	кв. 44		с	3, л. 169 об.-170	
109, 110	1909	кв. 45		с	3, л. 171	
111-113	1909	кв. 32	1,6	с	3, л. 171 об.-172	
				п	3, л. 200	
114	1909	кв. 44		п	3, л. 175 об.	дигаче
115	1909	кв. 54	1,3	п	3, л. 185	
116-118	1909	кв. 54	1,8	п	3, л. 185	пox. № 5 обкладене камінням
119, 120	1909	кв. 54	2,0	п	3, л. 185 об.	пox. № 4, 6
121	1909	кв. 64	1,9	с	3, л. 188 об.	
122	1909	кв. 64	2,45	с	3, л. 188 об.	
123	1909	кв. 11	1,6	п	3, л. 191 об.-192	на черепі — стрічка з зол.ниткою; гудзика, шитво на грудях
124	1909	кв. 21	1,2	п	3, л. 193	
125-129	1909	кв. 36	1,3-1,4	п	3, л. 196	
130-132	1909	кв. 42	1,4	п	3, л. 204 об.	4 гудзика біля шиї, під головою 1/2 плінфи
133	1909	кв. 64	1,5	п	3, л. 209	
134-135	1909	кв. 64	2,15	п	3, л. 209	
136	1909	кв. 64	2,4	п	3, л. 209 об.	
137	1909	кв. 64	2,8	п	3, л. 210	
138-152	1910	кв. 13-15, 23-26	0,45-0,85	п	4, л. 3 об.-4	
153-155	1910	кв. 53	2,0	п	8, л. 7	пox. № 1-3 (№ 2 — горщик біля ніг)
156	1910	кв. 53	2,5	п	8, л. 7	пox. № 4
157-161	1910	кв. 14, 16	1,0-1,05	п	4, л. 6 об.-7	
162-164	1910	кв. 16	1,9	п	4, л. 6 об.-7	
165-170	1910	кв. 14-16	2,0	п	4, л. 6 об.-7	
171-173	1910	кв. 26	1,0-1,2	п	4, л. 7 об.	
174-199	1910	кв. 34-36, 46	0,5	п	4, л. 10 об.-11	
200-218	1910	кв. 33, 34, 36, 46	0,75	п	4, л. 11 об.-12	
219, 220	1910	кв. 34		п	4, л. 12	
221, 222	1910	кв. 36		п	4, л. 13	
223-225	1911	кв. 37	0,4	п	4, л. 13	

* 1 — авторська нумерація; 2 — рік дослідження; 3 — номер квадрату; 4 — глибина від поверхні, м; 5 — вид інформації (п — план кістяка, ями; с — стратиграфія); 6 — джерело інформації (номер щоденника, номер аркуша); 7 — примітки.

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7
226-235	1911	КВ. 47	0,5	II	4, л. 13	
236-238	1911	КВ. 44	0,65-0,7	II	4, л. 14	
239, 240	1911	КВ. 45	1,1	II	4, л. 14	
241-253	1911	КВ. 37	0,65-1,4	II	4, л. 14 об.	
254-257	1911	КВ. 47	0,8-0,9	II	4, л. 14 об.	
258-262	1911	КВ. 56	0,3-0,4	II	4, л. 15	
263-270	1911	КВ. 48	0,35-0,7	II	4, л. 18 об.	
271-274	1911	КВ. 57	0,4-0,85	II	4, л. 19	
275-284	1911	КВ. 27	0,95-1,0	II	4, л. 19 об.	
285-291	1911	КВ. 27	1,6-1,75	II	4, л. 19 об.	
292, 293	1911	КВ. 17	0,85	II	4, л. 19 об.	
294-300	1911	КВ. 17	1,4	II	4, л. 19 об.	
301	1911	КВ. 0	0,35	II	4, л. 53	
302	1911	КВ. 76		II	5, л. 7	
303	1911	?	1,0	II	5, л. 7 об.	
304	1911			II	5, л. 42 об.	
305-311	1911			II	5, л. 59	
312	1911			II	7, л. 7 об.	
313-317	1911	КВ. В	1,5	II	7, л. 8 об.	
318-325	1911	КВ. 203, 204	1,2-1,35	II	7, л. 9 об.	
326-343	1911	КВ. 235	1,4	II	7, л. 9 об.	
344-353	1911	КВ. 225	0,9-1,3	II	7, л. 9 об.	
354-360	1911	КВ. 215	0,8-1,15	II	7, л. 10	
361-368	1911	КВ. 236	1,4-1,75	II	7, л. 10 об.	
369-375	1911	КВ. 226	1,1-1,3	II	7, л. 11	
376-386	1911	КВ. 210	0,8-1,4	II	7, л. 16	
387-402	1911	КВ. 220	0,8-1,35	II	7, л. 16	
403	1911	КВ. 230	1,2-1,55	II	7, л. 16	
404, 405	1911	КВ. 209	0,95	II	7, л. 17	
406-408	1911	КВ. 220	1,5	II	7, л. 17 об.	
		КВ. 230	1,6-2,0	II	7, л. 17 об.	
409-420	1911	КВ. 209	1,3-1,6	II	7, л. 73	
421-425	1911	КВ. 301	0,85-1,1	II	7, л. 18	
426-429	1911	КВ. 301	1,7	II	7, л. 28 об.	
430	1911	КВ. 302	0,3	II	7, л. 28 об.	
431-439	1911	КВ. 302	0,95-1,1	II	7, л. 28 об.	
439-445	1911	КВ. 302	1,3-1,65	II	7, л. 28 об.	
446	1914	КВ. 684	1,15	II	6, л. 4	
447	1914			II	6, л. 13	

перерізалю пох. № 31

камінням (№ 116). Нарешті, в трьох похованнях (№ 20, 23, 24) були знайдені рештки роздавленого скла, але вони, можливо, пов'язані не з похованнями, а з культурним шаром.

Одне з поховань (№ 6) розташовувалося біля північної стіни Десятинної церкви. В ньому знайдено залишки золотої парчі (в ділянці шиї) та шкіряний пасок. Можливо, його можна віднести до XI–XIII ст. Більшість інших, ймовірно, відносяться до XVI–XVIII ст.

Кілька поховань було досліджено на тротуарі вул. Володимирської, 4, під час розкопок південного палацу. Серед них — інгумація (№ 447), поруч з якою знайдено 4 горщики (діаметром 26, 30 та 50 см). В одному з них були шматочки парчі та рештки їжі (6, л. 13). Автори знахідки вважали, що це поховання відноситься до X–XI ст.⁴⁶ Нещодавно було опубліковано фотографію цього комплексу⁴⁷, а одну з двох корчаг, що входила до нього, було опубліковано М. К. Каргером⁴⁸. Він визначив, що глиняний посуд не має ніякого відношення до поховання⁴⁹. Ймовірно, пізньосередньовічне поховання потрапило в давньоруський об'єкт, що розташовувався впритул до південного торця палацевої споруди.

Ще один цікавий нюанс — в двох похованнях (№ 9 та 154) в ногах виявлено горщики. Оскільки ці поховання здійснено вище материка, їх раннє датування виключається. В першому випадку горщик був розбитий і розкиданий. Не виключено, що ці знахідки пов'язані з культурним шаром чи якимись об'єктами (будівлі, ями).

В майбутньому необхідне створення каталогу всіх пізньосередньовічних поховань Києва. Опрацювання матеріалів з щоденників Д. В. Мілеєва (фіксація глибин поховань, розташування рук, орієнтація, датування знахідок з поховань) стане вагомим внеском у цю справу.

Саркофаги

Під час розкопок 1909 р. на схід від Десятинної церкви виявлено два шиферні саркофаги та яму, в якій колись стояв третій. Ці знахідки згадує В. Вельмін⁵⁰.

Саркофаг 1 стояв в північно-східному куті кв. 15, приблизно в 10 м від північної апсиди (3, л. 83 об., 84). Орієнтований по осі церкви. На довжину 1,35 м збереглася західна частина його кришки. Її товщина — 9 см; верх — на глибині 1,25 м (3, л. 87 об.). Торцева західна стінка мала висоту 0,89 м. Нижня плита мала розмір 1,98 × 0,95 м при товщині 5 см. Вона виступала на 10 см від північної стінки саркофага та на 3 см від південної (3, л. 111 об.).

46 Находки древних сосудов вблизи Десятинной церкви. *ИАК*. Прибавление к вып. 56. СПб., 1914. С. 93.

47 Иванцов И. О. *Вказ. праця*. С. 120, рис. 57.

48 Каргер М. К. *Древний Киев*. Т. 1. С. 422, рис. 102.

49 Там же. С. 421.

50 Вельмин С. П. Археологические изыскания Императорской археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева. *ВВВ*. 1910. № 7–8. С. 139.

Саркофаг 2 розташовувався вздовж південної стінки кв. 15 та 25 (3, л. 84, 88). Відстань між ямами з саркофагами — 0,95 м. Кришка саркофагу знаходилась на глибині 1,2 м, верх бокових стінок — на глибині 1,25 м, верх нижньої плити — на глибині 2,15 м. Товщина нижньої плити — 9 см. Вона виступала від північної стінки саркофага на 3 см, від південної — на 10 см. Кути, що з'єднували торцеві стінки з боковими (які виступали за торцеві площини), були залиті свинцем (3, л. 111 об.). В саркофазі виявлено поховання, яке погано збереглося — нижні кінцівки, частина правої руки (3, л. 88). Під саркофагом — яма поховання № 17 (див. перелік найдавніших інгумацій в цій статті).

Є стратиграфії східної стінки кв. 15 (3, л. 85 об., 111 об.) та західної стінки кв. 25 (3, л. 127 об.), з яких добре видно, що саркофаги вторинного використання і належать до пізньосередньовічного цвинтаря Десятинної церкви. Це підтверджується і їх заповненням, в якому багато шматків вапна, що містились в шарі руйнації церкви.

Саркофаг 3 колись стояв біля південної стінки кв. 26. Під час розкопок на глибині 2,15 м була виявлена прямокутна яма, в якій знайдено уламки розбитого саркофагу (3, л. 124 об.).

Інші пам'ятки архітектури

Південний палац. Фундаментні рови палацу, що знаходився на південь від Десятинної церкви, виявлено в 1910 р. Зокрема, в кв. 13 та 23 було зафіксовано частину північної стіни палацу та його північно-західний кут, а в кв. 24, 35, 36, 46 — частину західної стіни (4, л. 4 об.–5, 5 об.–6, 6 об.–7). Більша частина палацу була досліджена в 1911 р. (5, л. 3), а його південне закінчення — в 1914 р. (6, л. 15).

В щоденниках є обмірний план розкритої частини плацу (5, л. 71 об.–72) та план субструкцій на дні фундаментів (5, л. 72 об.–73), які, безумовно, являють великий інтерес і мають бути опубліковані. Також представлена велика кількість поперечних розрізів фундаментних стрічок, які дають уявлення про їх ширину та глибину (4, л. 41, 66 об.–67, 70, 71 об., 72, 73, 73 об., 74 об.; 5, л. 17 об., 20, 20 об., 22, 22 об., 24, 24 об., 25 об.–26, 26 об.–27). Оскільки інформація про палац досить детально опублікована⁵¹, ми зупинимось лише на її уточненнях і доповненнях.

Західну стіну палацу розкрито на всю можливу для досліджень довжину — 22,4 м, а східну — на 24,5 м (5, л. 72 об.–73). Ширина фундаментних ровів коливалась від 2,0 до 2,6 м, але вона, ймовірно, частково змінена під час неодноразових вибірок будівельних матеріалів з фундаментів. Ширина самих фундаментів стін становила: західної та північної — 1,7 м; східної 1,8 м; поперечної в північній частині палацу — 1,5 м. Цікава особливість фундаментних ровів — в північній камері палацу стрічки фундаментів (крім поперечної) з свого внутрішнього боку на висоті близько 0,3 м від підшви розширилися на 0,4 м, утво-

51 Каргер М. К. *Древний Киев*. Т. 2. С. 67–72.

рюючи в матеріку своєрідну приступку. Вона помітна на фотографіях решток палацу⁵².

М. К. Каргер, посиляючись на публікацію авторів розкопок, зазначив, що глибина закладання фундаментів становила 0,6 м⁵³. В щоденнику названо іншу цифру — 1,8 м від давньої поверхні (4, л. 41). Судячи з фотографій, глибина ровів була не менше, ніж 1–1,2 м⁵⁴.

Серед особливостей плану палацу — наявність пілястри на північному закінченні західної стіни. Вона мала прямокутну форму. На одному з планів її ширина збіглася з шириною північної стіни палацу (5, л. 71 об.–72), на іншому — була трохи меншою (5, л. 72 об.–73). Фундаментний рів під пілястру частково перерізав яму поховання 29 (за М. К. Каргером, № 26) (5, л. 41 об.). Саме в цій пілястрі зберігся *in situ* фундамент палацу. З невідомих причин (можливо, через відсутність слідів пілястр на інших ділянках фасаду) ця пілястра не позначена на плані палацу, опублікованому в 1918 р.⁵⁵

В щоденниках також відсутні свідчення про знахідку поперечної стрічки, яка відокремлювала південну камеру від центральної частини палацу.

Західний палац. У 1914 р. в центральній частині Десятинного провулку були зафіксовані фундаментні рови палацу. В щоденниках є кілька планів цієї споруди, які фіксують етапи її розкриття та проміри окремих ділянок (6, л. 33 об.–34, 36 об.–37, 37 об., 38 об., 39, 39 об., 40, 42; 7, л. 1 та інші). Додатково до публікації М. К. Каргера⁵⁶ інформації вони не містять.

Споруда в західному куті Софійської садиби. В 1909 р. під час будівництва будинку на розі вул. Стрілецької та Георгіївського пров. були знайдені рештки великого давньоруського храму XI ст. За 20 м на північний захід від нього були виявлені фундаменти цегляної будівлі XVIII ст. План цієї споруди опублікований М. К. Каргером⁵⁷. В одному з щоденників подано обмірний план споруди (3, л. 100 об.–101). Її розмір — 11,2 × 4,3 м. Зі східного боку вона прилягала до кам'яної огорожі Софійської садиби. Ця споруда позначена на плані Києва 1799 р. і відсутня на планах міста початку XIX ст., що вказує час її демонтажу. Незначний розмір будівлі та її віддаленість від центрального комплексу садиби свідчать про господарський характер її призначення.

Різне

Оскільки розкопки біля Десятинної церкви проводились протягом 5 польових сезонів, а потужні культурні нашарування на цій ділянці давнього Києва містили велику кількість різночасових знахідок, свідчення про них зустрічаються на ба-

52 Там же. Табл. XV, 2.

53 Там же. С. 69.

54 Там же. С. 71, рис. 20; Табл. XV.

55 ОАК за 1913–1915 гг. С. 168, рис. 239.

56 Каргер М. К. *Древний Киев*. Т. 2. С. 73–76.

57 Там же. С. 227, рис. 85.

гатьох сторінках щоденників. Звернемось лише до частини цієї різноманітної інформації.

Різний саркофаг. Ще під час досліджень 1826 р. біля північної стіни церкви, між другою та третьою з заходу лопатками, знайдено шиферний орнаментований саркофаг. Повторно його відкрито у 1908 р. в кв. 28. В нижній частині саркофага було обкладено плінфою розміром 40×36 та 35×25 см (2, л. 61 об.). Є план поховання, в якому збереглися залишки шкіряного взуття (2, л. 62). В щоденнику подається дуже докладний, на 10 сторінок, антропологічний аналіз кістяка (2, л. 74–79 об.), який опубліковано⁵⁸. Крім цього, є кілька розрізів саркофага, замальовок його орнаментациї та стратиграфії біля нього (2, л. 58 об., 62 об, 63, 106, 107, 107 об., 108, 109, 110, 111, 112, 113).

Розкопки Анненкова. На планах квадратів в районі апсид церкви та на схід від них траплялись перекопи у вигляді траншей, які віднесені Д. В. Мілеєвим до пошуків О. С. Анненкова. Зокрема, ці траншеї в деяких місцях (наприклад, біля центральної апсиди, сягали глибини 3,55 м (2, л. 94 об.–95, 98 об.–99). Великі пошукові ями зображено на плані сітки квадратів на схід від церкви (3, л. 104 об.–105). В кв. 7 траншея мала ширину 2 м при гл. 2,1 м (3, л. 43). Вона простежена також у кв. 7 дод. (3, л. 42 об.), кв. 17 (3, л. 73) та кв. 28–29 (3, л. 90 об.), кв. 12 (3, л. 131), кв. 31 (3, л. 141 об.). Грабіжницькі пошуки О. Анненкова завдали величезної шкоди культурному шару, зруйнувавши та пошкодивши десятки поховань та об'єктів.

Різномасштабні об'єкти. В різних місцях, переважно на схід від апсид, зафіксовано багато заглиблених різноманітних об'єктів, серед яких і будівлі стовпової конструкції. В кв. 25 на гл. 1,9 м знайдено прямокутний котлован, орієнтований по лінії північ — південь. Його північний край виходив за межі квадрату в бік сусіднього кв. 35. В усіх трьох кутах, які потрапили в площу кв. 25 (крім північно-східного), а також посередині західної стіни, простежено стовпові ями. В заповненні траплялись уламки вапняного розчину та цегли (3, л. 88). У кв. 4 дод.–5 на гл. 1,1 м було зафіксовано східну частину великої прямокутної споруди зі стовпами по кутах і залишками дерев'яних стін (3, л. 57 об.–58). У кв. 2 на гл. 1,25 м вздовж його південного борту було знайдено три стовпові ями діаметром 0,8, 0,15, та 0,7 м із залишками стовпів в них, які знаходились на одній лінії на відстані 1,2 м та 1,0 м один від одного (3, л. 22 об.). В щоденнику зазначається, що це, можливо, залишки від будівничого рихтування часів Володимира. На нашу думку, ці стовпи, як і попередні об'єкти, відносяться до будівель пізньосередньовічного часу.

До давньоруського часу, судячи з глибини їх виявлення, можна віднести дві ділянки давніх огорож. У кв. 3 на гл. 2–2,15 м була виявлена канавка шириною 0,2 м, яка проходила через увесь квадрат (3, л. 59 об.). У кв. 34 на гл. 2,1 м з півночі на південь проходила лінія огорожі, що в межах квадрату мала довжину

58 ОАК за 1908 г. С. 193–195.

2,8 м. Її ширина становила 0,25–0,3 м; в південній частині в канавці зафіксовано три стовпові ямки діаметром 0,17 м, відстань між якими становила 0,18–0,2 м. Канавка проходила в шарі щільного чорнозему, що знаходився в найнижчих нашаруваннях (3, л. 167).

Також до давньоруського часу, ймовірно, належать ями, знайдені в кв. 2. В цих ямах — уламки цегли та червоного каменю і багато черепків (3, л. 106 об.). У кв. 34 в стратиграфії східної стінки на гл. 3,0 м зафіксовано об'єкт, який може бути віднесений до найдавніших (3, л. 169). У кв. 1 в стратиграфіях його південної та східної стінок простежено дві ями з вугликами в материк — на гл. 1,9 м (шириною 1 м) та на гл. 2,05 м (шириною 2,3 м) відповідно (3, л. 20 об., 21 об.). Також до найдавніших можна віднести об'єкт, виявлений на межі кв. 27 та 37 на південь від церкви (4, л. 19 об.–20, 39).

Рештки будівельних матеріалів. Культурні нашарування повсюди були насичені будівельним матеріалом від руїнації давньої церкви. В щоденниках містяться відомості від розміру полив'яних плиток та плінфи і її сортименту до фіксації окремих блоків та стін, що впали.

Подаються свідчення як про розмір плінфи та брускової цегли, знайдених при розкопках Десятинної церкви (4, л. 95), так і порівняння розмірів плінфи та цегли різного часу та з різних пам'яток Києва, у тому числі з Софії та Золотих воріт (3, л. 3). В щоденниках є розміри лекальної плінфи з напівкруглим та трикутним торцями (3, л. 253 об.), а також багатокутної полив'яної плитки жовтого кольору (3, л. 253). Є також перетин рельєфної шиферної плити (3, л. 255 об.).

У кв. 24–25 на гл. 2,6 м було знайдено дві шиферні плити, одна з яких перекривала іншу. Розмір верхньої плити (який потрапив в площу кв. 25) — 0,65 (неповна довжина) × 0,65 м, нижньої — 1,1 × 0,45 (неповна ширина) м. Товщина нижньої плити 7 см (2, л. 34 об., 36, 38 об., 39). На місці південного палацу в кв. 22 на гл. 0,2 м виявлено доріжку із шиферних плит (4, л. 18), а в кв. 58 — цегляну кладку (4, л. 19), які, найімовірніше, відносяться до пізньосередньовічного часу. В кв. 17 та 27, що на південь від церкви, на гл. 1,75 м було зафіксовано майданчик, залитий вапном з великою кількістю отворів (слідів кілків?). Відстань між ними становила 0,25–0,6 м (4, л. 19 об.–20). Із стратиграфії південного борту кв. 17 видно, що шар вапна перекривав розташований нижче надматериковий шар гумусу потужністю 0,4 м (4, л. 34 об.). Призначення цього майданчика, який, не виключено, може бути датований часом спорудження Десятинної церкви, з матеріалів щоденника встановити неможливо.

У 1910 р. у кв. 11 на гл. 0,45 м знайдено блок квадратного стовпа з напівколонками по центру сторін. Плінфа кладки мала товщину 4 см, шов між рядами — 5 см (4, л. 17 об.). Ця знахідка опублікована М. К. Каргером⁵⁹.

Блок стіни був виявлений на межі кв. 36, 34, 44, 45. Він лежав по осі захід — схід на гл. 2,3 м (3, л. 155 об.). Довжина відрізка стіни — близько 1,5 м, його тов-

59 Каргер М. К. *Древний Киев*. Т. 2. С. 52; Табл. VIII.

щина — 0,8 м, висота — 0,3 м (3, л. 160). В кладці була використана червона плінфа (без кварцитових домішок) розміром $35 \times 25 \times 3,5$ см, а також уламки шиферних плит бузкового кольору. Кладка спиралась на червоний колотий кварцит, що лежав просто на землі. За розміром плінфи побудову цієї кладки можна віднести до другої половини XI ст. З щоденника незрозуміло, чи цей блок належав якомусь фундаменту, що зберігся *in situ*, чи був переміщеним. Він знаходився в 15 м на північний схід від церкви та в 10 м на південь від східного палацу.

На межі кв. 42–43 розчищено лицьову сторону стіни, що впала, на якій збереглася арка декоративної ніші. Кладка — порядова, на глині, з товщиною швів у 2 см. Плінфа — $35\text{--}40 \times 25\text{--}27 \times 6\text{--}7$ см. Всього в блоці збереглося до 20 рядів плінфи на висоту 1,65 м (3, л. 205 об.–206). Внутрішній діаметр арки — 1,7 м, товщина дуги арки — від 0,35 до 0,45 м. В кладці дуги арки — 38 рядів плінфи (рис. 9). Крім цього, є стратиграфія південної стінки кв. 43 з цим блоком (3, л. 152 об.–153). Частини цього ж завалу стіни на глині, перебиті ямами поховань, зафіксовані також у: кв. 32 — на гл. 1,28 м кілька блоків з жовтою необпаленою плінфою розміром $30\text{--}25 \times 16 \times 5\text{--}6$ (до 8) см, з швами товщиною 2 см на білій глині (3, л. 200); кв. 42 — на гл. 1,4 м — до 10 рядів кладки (3, л. 204 об.). Використання глиняного розчину і формат плінфи (особливо її товщина) вказують на те, що стіна з аркою була збудована не раніше XIII ст. Вона розташовувалась на однаковій відстані (близько 15 м) від Десятинної церкви та східного палацу і належала, можливо, саме останньому. Цікаво, що в кв. 32 під завалом кладки на гл. 1,9–2,2 м простежений шар фресок (3, л. 138 об., 173).

В північно-східному куті садиби Десятинної церкви було зафіксовано не лише сліди руйнації церкви та східного палацу, але й рештки будівництва останнього. Зокрема, через кв. 54 на гл. 2,9 м з півночі на південь проходила смуга червоних каменів без розчину, покладених на ґрунт, на захід від яких поверхня землі була вкрита вапняною заливкою товщиною 10–15 см (3, л. 183, 187, 188). Аналогічні рештки (вапно, червоне каміння) простежено в кв. 44 (3, л. 149 об.), 45 (3, л. 155 об., 169 об.–170) та 64 (3, л. 188 об.–189, 189 об.–190). Не виключено, що на місці східного палацу існували дві різночасові споруди, плани яких не збігалися. В одній з них був використаний залізистий пісковик, в іншій — червоний кварцит. Припущення про існування двох споруд було зроблено ще після розкопок 1936 р.⁶⁰

Печі для випалу цегли. В 25–30 м на північний захід від давньої Десятинної церкви в 1914 р. було знайдено залишки двох печей для випалу цегли. Рештки печі № 1 зафіксовано в кв. 684, 685 на гл. 0,95 м (6, л. 3, 4, 11). Вона мала дві камери, складені з цегли-сирцю. Челюсті печі було повернуто на південний захід. В кількох метрах на захід від неї в кв. 695 на гл. 1, 65 м знайдено рештки аналогічної печі № 2 (6, л. 2). У 1936 р. в цьому ж місці в ш. 2 Ф. М. Мовчанівським

60 Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004. Т. III. С. 16–17.

була знайдена піч № 3⁶¹. У 1974 р. С. Р. Кілієвич повторно були розкопані печі № 1 та 3⁶². Печі датуються XVII–XVIII ст.⁶³

Індивідуальні знахідки. В щоденниках майже не міститься свідчень про знахідки з культурного шару. Винятком є короткий перелік знахідок у кв. 21–25, 27–28 1908 р. в щоденнику 2 (л. 126–126 об.) з зазначенням глибин. Зокрема, польські монети були виявлені в кв. 22 (3 екз.), 24 (2 екз.), 25 (2 екз.); російські XVIII–XIX ст. — у кв. 23, 25, 27, 28. Серед інших знахідок: давній хрест-складень (кв. 22 — 2-й штик); чорний кам'яний хрестик (кв. 21 — гл. 1,25 м); кам'яний образок Семена Стовпника (кв. 24 — гл. до 0,95 м)⁶⁴; золота сережка (кв. 22 — гл. до 1 м); срібна гривна (кв. 25 — 3-й штик)⁶⁵; бляшки металеві (кв. 22 — гл. понад 2,85 м).

Запропоновані для розгляду матеріали щоденників Д. В. Мілєєва становлять лише частину величезного обсягу інформації, що міститься в них. Їх опрацювання та публікація суттєво розширять джерельну базу для дослідників Десятинної церкви та прилеглої території.

Інститут археології НАН України

61 Михайлов К. А., Ёлшин Д. Д. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева. С. 230, рис. 3.

62 Килиєвич С. Р. *Детинець Києва X–XIII вв.* К., 1982. С. 7174.

63 Архипова Є. Будівельні матеріали Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві.* К., 1996. С. 58.

64 *ОАК* за 1908 г. С. 143 (рис. 199 а, б).

65 Там же. Рис. 200, 201.